

A woman in traditional, colorful embroidered clothing and a headscarf, holding a basket of embroidered items. The background is a textured wall with a circular vent.

Met een hoofddoek op de fiets

Het journalistieke discours
rondom de hoofddoek
in Nederlandse context,
onderzocht in NRC-artikelen
uit de periode 2002-2004.

Student: Pernille Hansum (5621895)
Begeleider: Drs. E.N. Besamusca
Tweede lezer: Dr. S.B. Vitse
Datum: 18 februari 2021
Studie: MA Neerlandistiek
Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht

“Wat een heerlijk gevoel moet dat zijn: met een sexy pantalon en laarzen op de fiets, en van boven die heerlijk warme, de oren bedekkende doek die tegelijk de schouders als een foulard bedekt.” (Lydia Gransberg, 31-12-2004, Corpusartikel 36)

Met een hoofddoek op de fiets

Basisgegevens

Student: Pernille Hansum (5621895)

Begeleider: Drs. E.N. Besamusca

Tweede lezer: Dr. S.B. Vitse

Datum: 18 februari 2021

Studie: MA Neerlandistiek

Universiteit Utrecht, Faculteit Geesteswetenschappen

Aantal woorden: 14.855*

*Dit geldt voor hoofdstuk 1 t/m 7 exclusief
tekstvakken en tabellen.

Bij deze scriptie hoort een bijlagedocument.

Verantwoording titel en cover

De titel en cover zijn gebaseerd op corpusartikel 36 (Gransberg, 31-12-2004). Daarnaast bevat deze cover drie elementen die in het contextuele kader van dit onderzoek naar voren komen: de hoofddoek, de minirok en ‘de Nederlandse cultuur’ waar de fiets volgens velen onderdeel van uitmaakt.

Universiteit Utrecht

Samenvatting

In deze scriptie is vastgesteld welke visies op integratie en burgerschap binnen de Nederlandse context zijn geconstrueerd aan de hand van de hoofddoek in 136 NRC-artikelen in de periode 2002-2004. De contextuele achtergrond laat namelijk zien dat het integratiedebat rondom de aanvang van de 21^e eeuw een paradigmashift doormaakte, waarin de hoofddoek ontwikkelde van een opzichzelfstaand kledingstuk naar een indicator voor maatschappelijke problemen en emancipatievraagstukken. Daarom is in deze scriptie een antwoord geformuleerd op de vraag: *Hoe vormt het NRC Handelsblad het journalistieke discours rondom de hoofddoek in de Nederlandse context in de periode 2002-2004?*

Deze scriptie bouwt voort op de contextuele achtergrond, waarin onder andere wordt vastgesteld dat de mannelijke stem in het debat rondom de hoofddoek overheerst, en is zo veel mogelijk opgebouwd volgens het 3D-model van Fairclough (2010). Deze scriptie bestaat dan ook uit een algemene analyse, een analyse van de tekstuele, discursieve en sociale dimensie en tot slot een overkoepelende analyse. Deze kwamen tot stand aan de hand van vijf deelvragen:

1. Welke binaire paren bevatten de artikelen waarin de hoofddoek aan bod komt?
2. Welke sprekers krijgen een platform in de artikelen?
3. Wat is de sociale context waarin het journalistieke discours plaatsvindt?
4. Wat is het thema van de artikelen waarin de hoofddoek aan bod komt en in hoeverre kan dit worden gelinkt aan de sociale context van dat moment?
5. In hoeverre is in de benadering een verschil waarneembaar tussen mannen en vrouwen?

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat het journalistieke discours rondom de hoofddoek in de periode 2002-2004 in het NRC Handelsblad *niet* over de hoofden van hoofddoekdragende vrouwen werd gevoerd, zoals op basis van het contexthoofdstuk werd verwacht. Toch is de beeldvorming over de hoofddoek overwegend negatief en wordt de hoofddoek verondersteld los te staan *van* – of zelfs bedreigend te zijn *voor* de Nederlandse cultuur. De sterke representatie van hoofddoekdragende vrouwen heeft deze negatieve beeldvorming hooguit genuanceerd; tegen de verwachtingen in waren het juist de institutioneel-experts die het meest leken bij te dragen aan een meer positieve beeldvorming van de hoofddoek. Dat wordt door deze analyse verklaard door de vaststelling dat de visie *op* – en daarmee de beweringen *over* de hoofddoek en de ideeën die daarachter schuilgaan onderhevig zijn aan eigen ervaring en interpretatie, en daarmee de veronderstelde *otherness* kunnen bevestigen in plaats van laten wankelen.

Hoewel er gegronde redenen waren om alleen de Nederlandse context te onderzoeken, is met deze scriptie slechts een deel van het totale journalistieke discours in beeld gebracht. Het beeld dat de lezer *van* en *via* de hoofddoek heeft, wordt namelijk ook gevormd door artikelen die geschreven zijn met betrekking tot een niet-Nederlandse of niet-westerse context. Daarnaast geeft de periode 2002-2004 slechts een klein deel van het integratiedebat weer; na 2004 hebben zich veel ontwikkelingen voorgedaan in dit debat. De eerste suggestie voor vervolgonderzoek is dan ook het vergelijken van dit corpus met een corpus dat de jaren 2012-2014 omvat. Een tweede suggestie voor vervolgonderzoek betreft het medium. Gezien de (veronderstelde) positie van NRC zou het onderzoek herhaald kunnen worden met De Volkskrant, die als politieke tegenhanger van NRC wordt gezien. Daarnaast is in deze scriptie opgevallen dat de islam zeer regelmatig wordt vergeleken met het christendom. Een derde suggestie betreft dan ook het in kaart brengen van de verschillen in beeldvorming tussen deze twee religies. Tevens wordt in de discussie ingegaan op de mate waarin de methodologie aansloot op de onderzoeksvraag.

Inhoudsopgave

1. Inleiding		6
2. Maatschappelijke context	2.1 Het integratiedebat	7
	2.2 De vrouw in het integratiedebat	8
	2.3 De hoofddoek	9
	2.4 Eerder onderzoek naar media	9
	2.5 Probleemstelling en onderzoeksvraag	10
	2.6 Doelstelling en relevantie	11
3. Theoretisch kader	3.1 Beeldvorming en representatie	12
	3.2 Discoursanalyse	13
	3.3.1 Benaderingen van discourse	13
	3.3.2 Het 3D-model van Fairclough (2010)	14
	3.3.3 De tekstuele dimensie	14
	3.3.4 De discursieve dimensie	14
	3.3.5 De sociale dimensie	15
	3.3 Discoursanalyse Dijkman (2008)	15
	3.4 Deelvragen	16
4. Methodologie	4.1 Corpusverzameling	17
	4.1.1 NRC Handelsblad	17
	4.1.2 De selectie	17
	4.2 Corpusanalyse	17
	4.2.1 Algemene inhoudsanalyse	17
	4.2.2 Analyse van de tekstuele dimensie	18
	4.2.3 Analyse van de discursieve dimensie	19
	4.2.4 Analyse van de sociale dimensie	20
	4.2.5 Overkoepelende analyse	20
	4.3 Validiteit en betrouwbaarheid	20
5. Resultaten	5.1 Algemene inhoudsanalyse	21
	5.2 Clusters	23
	5.3 Positieve en negatieve benaderingen	26
	5.4 Sprekers	32
	5.5 Verschil tussen mannen en vrouwen	34
	5.5.1 Auteurs	34
	5.5.2 Sprekers	35
6. Conclusies	6.1 Context en thema's	38
	6.2 Machtverhoudingen en in- en uitsluiting	39
	6.3 Sprekers	40
	6.4 Verschil in benadering tussen mannen en vrouwen	41
7. Discussie	7.1 Nieuwe inzichten	42
	7.2 Beperkingen	43
	7.3 Suggesties voor vervolgonderzoek	43
Literatuurlijst		45
Bijlagen	1. Overzicht van corpus	48
	2. Voorbeeldartikel tekstanalyse	51
	3. Binaire posities m.b.t. arbeidsmarkt	57
	4. Binaire posities m.b.t. onderwijs	59
	5. Binaire posities m.b.t. oplossingen	61

Lijst met figuren, tabellen en tekstvakken

Figuur 1	Het 3D-model van Fairclough (2010).	14
Figuur 2	Het aantal artikelen per sectie, gesorteerd naar geslacht.	21
Figuur 3	Het aantal artikelen per thema, gesorteerd naar geslacht.	21
Figuur 4	Het aantal artikelen per cluster van binaire posities, gesorteerd naar geslacht.	23
Tabel 1	De 11 clusters in de binaire posities en de termen die zijn meegenomen om deze clusters vast te stellen.	19
Tabel 2	Het aantal artikelen per sectie, gesorteerd naar de thema's.	22
Tabel 3a	Het aantal sprekers per sectie, gesorteerd naar sprekersgroep.	32
Tabel 3b	Het aantal sprekers per thema, gesorteerd naar sprekersgroep.	33
Tabel 4a	Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs per sectie.	34
Tabel 4b	Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs per thema.	34
Tabel 4c	Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs per cluster.	34
Tabel 5a	Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs, gesorteerd naar de sprekersgroepen.	35
Tabel 5b	Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs, gesorteerd naar het geslacht binnen de sprekersgroepen.	35
Tabel 6a	Het aantal sprekers, gesorteerd naar sprekersgroep en geslacht per sectie.	36
Tabel 6b	Het aantal sprekers, gesorteerd naar sprekersgroep en geslacht per sectie.	36
Tabel 6c	Het aantal sprekers, gesorteerd naar sprekersgroep en geslacht per cluster.	36
Tekstvak 1	Voorbeelden van binaire posities die elkaar tegenspreken door verschil in ervaring of interpretatie.	26
Tekstvak 2	Voorbeeld van artikelen waarin het argument van de voorstander gelijk is aan die van de tegenstander van de hoofddoek.	27
Tekstvak 3	Voorbeelden van binaire posities met betrekking tot de arbeidsmarkt.	27
Tekstvak 4	Voorbeelden van binaire posities waarin de hoofddoek wordt gepositioneerd als losstaand van – of bedreigend voor een cultuur.	28
Tekstvak 5	De binaire posities waarin een (licht) tegengeluid wordt gegeven aan de binaire posities in tekstvak 4.	29
Tekstvak 6	Voorbeelden van binaire posities met betrekking tot het onderwijs.	30
Tekstvak 7	Voorbeelden van binaire posities waarin wordt afgeweken van de termen 'hoofddoek' of 'hoofddekseel'.	30
Tekstvak 8	Binaire posities waarin gespeculeerd wordt over de manier waarop met de hoofddoek moet worden omgaan.	31

1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de aanleiding van deze scriptie gepresenteerd en wordt tevens vermeld welke structuur in dit document wordt gehanteerd.

Uit voorafgaand literatuuronderzoek is gebleken dat de islam met name sinds de terroristische aanslagen op 11 september 2001 als bedreiging wordt gezien voor de Nederlandse samenleving. In het maatschappelijke debat waarin de islam als ‘de ander’ naar voren komt, blijkt ‘de vrouw’ een veel voorkomend thema. Vrouwen worden in argumenten bijvoorbeeld naar voren geschoven als ‘vrij’ (veelal de niet-moslimvrouw) of ‘onderdrukt’ (veelal de moslimvrouw). Daarbij valt op dat het debat met name door niet-islamitische witte mannen wordt geleid; ook wanneer de hoofddoek wordt gebruikt om de vrije dan wel onderdrukte positie van vrouwen aan te duiden. Een veelgehoord kritiek is dan ook dat de discussie rondom de hoofddoek vooral ‘over de hoofden’ van de dragers wordt gevoerd. De hoofddoek lijkt in die discussie een containerbegrip te zijn geworden waarin sociaal-maatschappelijke problemen (vaak gekoppeld aan integratie) en emancipatievraagstukken zijn geborgen.

In deze scriptie wordt in 136 NRC-artikelen in de periode 2002-2004 onderzocht welke visies op de islam, integratie en burgerschap zijn geconstrueerd aan de hand van de hoofddoek. Dat wordt gedaan volgens de structuur die Fairclough (2010) uiteenzette in het 3D-model. Hoofdstuk 2 begint daarom met de maatschappelijke context waarin deze artikelen zijn geschreven, en een onderzoeksvraag die daaruit voortvloeit. In hoofdstuk 3 wordt het onderzoek ingebed in een theoretisch wetenschappelijk kader, waarin wordt ingegaan op beeldvorming, representatie en de verschillende benaderingen van de discoursanalyse. Hieruit volgen vijf deelvragen. Hoofdstuk 4 gaat in op de methodologie van deze scriptie, waarbij ook de betrouwbaarheid en validiteit worden besproken. De onderzoeksresultaten worden gepresenteerd in hoofdstuk 5, gevolgd door conclusies in hoofdstuk 6. Deze scriptie sluit vervolgens af met hoofdstuk 7, waarin nieuwe inzichten, een evaluatie en suggesties voor vervolgonderzoek worden onderbouwd. Naast deze scriptie bestaat een bijlagedocument, waarin de volledige analyse is opgenomen.

2. Maatschappelijke context

In dit hoofdstuk wordt de maatschappelijke context geschetst van het corpus: de periode 2002-2004. Paragraaf 2.1 gaat daarbij in op het integratiedebat dat ontstond door de migrantenstroom in de tweede helft van de 20^e eeuw. In paragraaf 2.2 wordt beschreven hoe debatten over integratie vooral over vrouwen lijken te gaan. Een voorbeeld daarvan is het debat over de hoofddoek, behandeld in paragraaf 2.3. Paragraaf 2.4 gaat in op eerder onderzoek naar media. Uit deze vier paragrafen volgt de probleemstelling en onderzoeksvraag, geformuleerd in paragraaf 2.5. Het hoofdstuk sluit af met de doelstelling en relevantie in paragraaf 2.6.

2.1 Het integratiedebat

Met name in de tweede helft van de 20^e eeuw ontstond een sterke migrantenstroom richting Nederland (Jennissen, 2012). In de Nederlandse politiek ontstond in de jaren '90 een duidelijke consensus over de integratie van deze migranten: het was noodzakelijk om *meer* belang te hechten aan hun sociaal-economische integratie, en *minder* aan het behoud van hun godsdienstige en culturele identiteit (Prins, 2002, p. 4). Veel immigranten werden door toenmalige politici als Bolkestein namelijk gerekend tot 'de wereld van de islam,' en die stond volgens velen haaks op de belangrijkste waarden van de Europese beschaving, waaronder de universele waarden van de scheiding van kerk en staat en de vrijheid van meningsuiting (Prins, 2002, p.4). Volgens Bolkestein (1991) moest de integratie van minderheden dan ook 'met lef' worden aangepakt.

De stijl waarmee Bolkestein zijn standpunten verwoordde, leidde tot veel verbolgenheid (Prins, 2002). Zo werd Bolkestein verweten gebruik te maken van gesimplificeerde hiërarchische tegenstellingen tussen 'wij', de vertegenwoordigers van de westerse beschaving, en 'zij', die behoorden tot de wereld van de islam. Deze retoriek zou ervoor zorgen dat moderne Nederlandse burgers tot het exclusieve subject van het discours werden gemaakt, terwijl moslims werden gereduceerd tot het object van spreken. Daarnaast speelde de gerichtheid van Bolkestein op het doorbreken van taboes volgens velen in op de negatieve gevoelens die het autochtone publiek had ten opzichte van minderheden (ibidem).

Die negatieve gevoelens namen toe door de terroristische aanslagen op het World Trade Center en het Pentagon in september 2001; er ontstond een grote ontlading van openbaar wantrouwen tegenover de islam (ibidem). Deze ontlading werd vervolgens versterkt door onder andere de moord op Pim Fortuyn (6 mei 2002), de film Submission (29 augustus 2004), de moord op Theo van Gogh (2 november 2004) en de uitspraken van – en bedreigingen richting Ayaan Hirsi Ali (september 2002).

Steeds vaker werd de Nederlandse natie in dit integratiedebat voorgesteld als een huis, waarin burgers, net als familieleden, veel met elkaar moeten delen en weinig verschillen kunnen verdragen (Duyvendak, 2015). Burgerschap werd dan ook niet meer zozeer primair gedefinieerd in politieke, juridische of sociale termen – zoals structurele integratieaspecten als participatie in onderwijs en arbeidsmarkt, maar cultureel. Iedereen moest dus bepaalde progressieve waarden omarmen – omdat het Nederlandse waarden zijn – en van Nederlandse burgers werd actieve loyaliteit aan de geëmancipeerde natie verwacht (ibidem, p. 179). Dit proces wordt culturalisering genoemd.

Volgens Scheffer (2000) was er op dat gebied nog veel te winnen. In Nederland zou namelijk onvoldoende onder woorden worden gebracht wat de samenleving bijeenhoudt; en een

samenleving die zichzelf niet kent, heeft nieuwkomers weinig te bieden. Daar komt nog bij dat integratie “altijd het verlies van eigen tradities betekent” (ibidem, p.o.). Het toenmalige onderwijs- en cultuurbeleid stond volgens Scheffer haaks op wat nodig was. De Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis moesten meer aandacht krijgen, en het besef dat daarin geen plaats is voor stromingen die kerk en staat niet kunnen of willen scheiden, moest groeien. Daarin benadert Scheffer (2000) ‘kennis’ dus als belangrijk integratie-instrument, waarmee vanzelfsprekend een beroep wordt gedaan op het onderwijs.

2.2 De vrouw in het integratiedebat

Volgens Ceuppens (2005) en Duyvendak (2015) heeft het integratiedebat een sterk aanwezige seksuele dimensie. Debatten over ‘allochtonen’ draaien namelijk vaak over ‘allochtone vrouwen,’ en dan met name de mannelijke toegang ertoe. Hierbij kan worden gedacht aan een apart damesuurtje in zwembaden, het weigeren van een mannelijke arts en het dragen van de hoofddoek.

Ook het gegeven dat gender en seksualiteit steeds meer centraal kwam te staan in de culturalisering van het integratiedebat, maakte de islam een bedreigende factor. Wie de sharia of islamitische wet erop naslaat, kan zich volgens Luyendijk (2001) namelijk “wel wat voorstellen bij het vrouwonvriendelijke imago van de islam” (p. 73). Een islamitische man mag zichzelf op basis van de sharia vier echtgenotes toe-eigenen, die hij elk moment kan verstoten. Hij mag met niet-islamitische vrouwen trouwen, erft het dubbele van vrouwen, zijn getuigenis telt in de rechtbank twee keer zo zwaar als die van een vrouw, en hij hoeft - in tegenstelling tot ‘de islamitische vrouw’ - niet minstens zijn haar te bedekken (Luyendijk, 2001, p. 73).

Gematigde moslims merken hierbij op dat westerlingen zich snel verkijken op de machtspositie van islamitische vrouwen (Luyendijk, 2001, p. 74). Anders dan Nederland heeft bijvoorbeeld zowel Turkije als Pakistan een vrouwelijke premier gehad. En hoewel mannen in het huwelijk meer rechten hebben dan vrouwen, hebben ze ook meer plichten, zoals de tientallen jaren noeste arbeid om de trouwerij en de bruidsschat te kunnen betalen – ongeacht de hoeveelheid geld die de vrouw bezit. Daarnaast onderschatten westerlingen, aldus zowel de gematigde moslims als antropologen, de steun onder islamitische vrouwen voor de gehanteerde rolverdeling tussen mannen en vrouwen (Luyendijk, 2001, p. 75). Kan er bijvoorbeeld sprake zijn van onderdrukking als dit niet zo wordt ervaren?

Zodra het over (moslim)vrouwen gaat, zijn volgens Prins (2000) veelal witte mannen aan het woord; dat wijst erop dat constructies van mannelijkheid bepalend zijn in deze debatten. Mannelijke migranten zijn tenslotte vaak degenen die problemen *maken*, en vrouwen degenen die problemen *hebben*. Degene die zich van dit discours bedient – de witte mannen, zo blijkt – “manifesteert zich dus als een echte man: moedig in de manier waarop hij de confrontatie met andere mannen durft aan te gaan, ridderlijk in zijn zorg om de positie van vrouwen,” aldus Prins (2000, p. 30). De seksuele dimensie zou volgens Ceuppens (2005) wel eens een bijkomende drijfveer kunnen zijn geweest voor de manier waarop veel witte mannen het dragen van de hoofddoek ter discussie stelden (p. 30).

2.3 De hoofddoek

Binnen de seksuele dimensie van het integratiedebat werd de hoofddoek een veel gebruikt argument; wellicht doordat deze zo eenvoudig kon worden afgezet tegen de minirok, die steeds meer het symbool werd van geslaagde vrouwenemancipatie (S'Jegers, 2005). De hoofddoek werd een containerbegrip om sociaal-maatschappelijke problemen en emancipatievraagstukken te duiden (ibidem). Het leidde zelfs tot een op zichzelf staand debat: het hoofddoekendebat, waarbij de hoofddoek – in lijn met de culturalisering van het integratiedebat – niet langer alleen gespreksstof was in de privésfeer, maar een kwestie die op grotere schaal of zelfs overheidsniveau wordt besproken. Zo luidt een kamerstuk in 2004:

Een zeer zichtbaar islamitisch voorschrift is de hoofddoek. Het dragen van de hoofddoek door islamitische vrouwen en meisjes in Nederland wordt vaak beschouwd als een teken van fundamentalisme en het vasthouden aan (plattelands)tradities die in het land van herkomst gangbaar waren. Verondersteld wordt dat de beslissing om een hoofddoek te dragen meestal niet door de vrouw zelf genomen wordt, maar door haar vader of echtgenoot. Als symbool van het vermeende vrouwenonderdrukkende karakter van de islam heeft de hoofddoek dan ook al voor menig verhit debat gezorgd. In deze redeneertrant is de gedachte dat naarmate islamitische vrouwen meer geëmancipeerd en geïntegreerd raken in de Nederlandse samenleving, zij hun hoofddoek zullen afleggen. Dit is in bepaalde gevallen ook zeker het geval. Het laatste decennium is echter een andere trend zichtbaar (...) Jonge moslima's blijken vaak te kiezen voor een feminisme onder islamitische vlag. Hierbij wordt de hoofddoek gedragen als symbool van verbondenheid met de eigen cultuur en religie. In de optiek van deze moslima's is geen sprake van een botsing tussen islam en moderniteit of emancipatie. Integendeel: het dragen van een hoofddoek is niet alleen een uitdrukking van de geloofsovertuiging, maar juist ook van vrijheid die deze vrouwen opeisen om volwaardig maatschappelijk te functioneren, zonder hun religieuze identiteit af te zweren. (Kamerstuk 28689 nr. 12, 16-01-2004)

Dit kamerstuk vat de hoofddoekwestie ten tijde van 2002-2004 mijns inziens sterk samen; het laat zien hoe belangrijk de hoofddoek maatschappij-breed werd geacht, betreft daarbij normen, waarden en emancipatie, en duidt verschillen tussen hoe de hoofddoek wordt *gezien* en hoe deze wordt *beleefd*.

2.4 Eerder onderzoek naar media

Media spelen een belangrijke rol in debatten rondom integratie en emancipatie, waarop nader wordt ingegaan in paragraaf 3.1. De context en methodologie van deze scriptie maken het relevant eerder onderzoek naar media te betrekken, en dan met name het onderzoek van Dijkman (2008). Dijkman (2008) deed onderzoek naar de normen en afwijkingen die zijn geconstrueerd in de eerste 30 jaargangen van het feministische maandblad *Opzij* (1972-2002). Ze laat zien dat 'wij' en 'zij' in dit maandblad steeds op een andere manier geconstrueerd worden. Processen van in- en uitsluiting zijn blijkbaar historisch veranderlijk, en wel in een hoog tempo. De norm van *Opzij*-feminisme bestond namelijk aanvankelijk uit witte heteroseksuele vrouwen en mannen. Echter, in het midden van de jaren '80 laat Dijkmans onderzoek een omslagpunt zien. *Opzij* verandert dan van "radicaal, politiek, vijandig en strijdlustig" in een liberaler en milder feminisme, dat steeds meer een wereldbeschouwing en leefwijze wordt dan een politieke of sociale beweging (p. 79). In de jaren '90 wordt *Opzij* zich vervolgens steeds meer bewust van 'de Andere man': "mannen die afkomstig zijn uit een

Andere etnische groep, een Andere culturele achtergrond hebben en Andere ideeën hebben over hoe zij met vrouwen omgaan” (2008, p. 80). Dijkman:

“De allochtone vrouwen werden dus verondersteld als onbewuste en achtergestelde islamitische Turkse en Marokkaanse vrouwen, die in de jaren '90 door Opzij geëmancipeerd moeten worden, met hun islamitische mannen als (impliciet) nieuw gevaar” (2008, p. 80).

Wanneer rond 2002 enkele moslimvrouwen zich hardmaken voor de emancipatie van moslimvrouwen, krijgen deze vrouwen schrijfruimte en daarmee een eigen stem in Opzij. Toch blijven deze allochtone vrouwen een gemarkeerde categorie naast ‘vrouwen,’ die als ongemarkeerde categorie van witte vrouwen in Opzij een genormaliseerde machtspositie innemen (2008, p. 81). Tegelijkertijd wordt in 2002 een onderscheid gemaakt binnen de categorie ‘allochtone vrouwen’, zoals dat in de jaren '70 en '80 gebeurde in de categorie ‘witte vrouwen.’ Echter, ‘allochtone vrouwen’ en hun problematiek lijken gegeneraliseerd te worden. Dijkman:

“Als het Opzij lukt om één van hen te representeren, wordt automatisch de hele uniforme groep allochtone vrouwen gerepresenteerd, lijkt de aanname. Hierdoor worden feministische doeleinden om achtergestelde en achtergehouden vrouwen te emanciperen door de eigen feministische theorie ondergraven.” (2008, p. 81-82)

Dijkman (2008) onderstreept dan ook het belang van het bewustzijn dat taal normeert en daardoor perspectieven maar ook mensen in- en uitsluit. Het leidt (ongewild) tot herhaling en bevestiging van bestaande machtsverhoudingen, omdat geen enkel ‘wij’ of ‘zij’ neutraal en onschuldig is. Daarom moet de eigen positie – en het besef dat vanuit daar wordt gekeken en gehandeld – altijd worden meegenomen in het taalgebruik.

2.5 Probleemstelling en onderzoeksvraag

In dit hoofdstuk is vastgesteld dat naar aanloop van de 21^e eeuw sprake was van culturalisering van het integratiedebat. De nadruk op participatie in onderwijs en arbeidsmarkt verschoof dus naar gedeelde normen en waarden. Dat werd voornamelijk beargumenteerd met de (veronderstelde) positie, gedragingen en kledingkeuzes van vrouwen. Daarin werd onderscheid gemaakt tussen ‘allochtone vrouwen die tot de wereld van de islam behoorden’ en ‘vrouwen die de westerse beschaving vertegenwoordigden,’ waarmee veelal bedoeld werd op de in Nederland geboren niet-moslimvrouw.

Het onderscheid tussen deze twee groepen vrouwen werd vaak aangeduid met de westerse minirok en de islamitische hoofddoek. De hoofddoek werd daarin een containerbegrip waarmee vooral witte mannen maatschappelijke problemen en emancipatievraagstukken belichtten. Media spelen daarin een cruciale rol, omdat deze geconstrueerd worden door taal. Taal normeert, en sluit daardoor perspectieven maar ook mensen *in* en *uit*; zie het ‘wij-zij-denken’ dat onder andere VVD-politicus Bolkestein werd verweten. Het onderscheid in ‘wij’ en ‘zij’ van Bolkestein speelde volgens velen in op negatieve gevoelens van het autochtone publiek ten opzichte van minderheden. Die negatieve gevoelens werden versterkt door de terroristische aanslagen op 11 september 2001, die als omslagpunt worden aangemerkt in het denken over de islam.

In deze scriptie wordt het journalistieke discours rondom de hoofddoek onderzocht in artikelen die net na dit omslagpunt - tussen 2002 en 2004 - in het NRC Handelsblad verschenen. Met 'journalistiek discours' wordt hierbij bedoeld op de rode draad die in NRC over de hoofddoek is ontstaan als gevolg van journalistieke keuzes. Dit wordt onderzocht in het medium NRC Handelsblad, omdat deze krant sinds de jaren '50 wordt aangemerkt als een krant met liberalisme als achterliggende ideologie (zie hiervoor par. 4.1) (Van der Hoeven, 2012). Daarnaast heeft het NRC Handelsblad – meer dan bijvoorbeeld De Telegraaf – als doel om lezers aan het denken te zetten. Daarom is het aannemelijk dat de NRC interessante platforms biedt en discussies over integratie, islam en de hoofddoek niet uit de weg gaat; zie bijvoorbeeld het bekend geworden essay 'het multiculturele drama' van Scheffer (2000), afkomstig uit het NRC Handelsblad. De hoofdvraag van deze scriptie luidt op basis van het bovenstaande: *Hoe vormt het NRC Handelsblad het journalistieke discours rondom de hoofddoek in de Nederlandse context in de periode 2002-2004?* Deze hoofdvraag is verdeeld in vijf deelvragen, die per vraag worden toegelicht in hoofdstuk 3.

2.6 Doelstelling en relevantie

In deze scriptie wordt in NRC-artikelen in de periode 2002-2004 onderzocht welke visies op integratie en burgerschap zijn geconstrueerd aan de hand van de hoofddoek. Doordat wordt geprobeerd om patronen van beeldvorming en daardoor in- en uitsluiting bloot te leggen, draagt deze scriptie bij aan de wetenschappelijke discussie over de manier waarop het denken over burgerschap en integratie wordt vormgegeven, en de mate waarin dit onderhevig is aan de historische periode waarin deze plaatsvond. De contextuele achtergrond laat namelijk zien dat het integratiedebat rondom de eeuwwisseling een paradigmashift doormaakte, waarin de hoofddoek geen opzichzelfstaand kledingstuk is, maar steeds meer een indicator werd voor maatschappelijke problemen en emancipatievraagstukken. Daarbij is de beperking tot de Nederlandse context essentieel; in hoofdstuk 2 is namelijk vastgesteld dat 'de wereld van de islam,' waartoe de hoofddoek wordt gerekend, als bedreiging wordt gezien voor de normen en waarden die bij autochtone Nederlanders aanwezig worden verondersteld. Hoofddoekdragende vrouwen in de als islamitisch aangeduide landen als Iran vormen voor deze normen en waarden geen directe bedreiging en ook de hoofddoek in Westerse landen als Frankrijk stond in deze periode niet (hoog) op de agenda van de Nederlandse politiek.

Om het hierboven genoemde te realiseren, is het 3D-model van Fairlough (2010) systematisch toegepast. Daardoor kan uit deze scriptie worden geconcludeerd of dit model daarvoor passend is en in welke opzichten dit model onvoldoende ondersteuning biedt voor onderzoeksvragen als de in deze scriptie gehanteerde vraag.

Naast de wetenschappelijke relevantie is deze scriptie maatschappelijk relevant. De manier waarop beeldvorming wordt toegepast, heeft namelijk verregaande gevolgen. Hoe negatiever de beeldvorming over een bepaalde groep en hoe groter de zichtbaarheid van het *behoren* tot deze groep – en daarvan is sprake bij de hoofddoek, des te sterker (arbeids)discriminatie kan toenemen (Huijnk, 2018). Door de beeldvorming rondom de hoofddoek en de ideeën die daarachter schuilgaan vast te stellen in een historisch relevant punt in het integratiedebat, kan ook de huidige omgang met de hoofddoek in het maatschappelijke debat in een referentiekader worden geplaatst.

3. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de theoretisch-wetenschappelijke achtergrond van deze scriptie. Paragraaf 3.1 gaat daarbij in op beeldvorming en representatie. Een veelgebruikte manier om die in kaart te brengen, is de discoursanalyse waar paragraaf 3.2 op ingaat. Hierin komen de verschillende benaderingen van ‘discours’ aan bod, evenals het 3D-model van Fairclough (2010). In deze paragraaf wordt per dimensie van Fairclough (2010) een deelvraag geformuleerd. Paragraaf 3.3 gaat in op de discoursanalyse van Dijkman (2008). Een overzicht van de deelvragen die uit dit theoretisch kader volgen, wordt gegeven in paragraaf 3.4.

3.1 Beeldvorming en representatie

Beeldvorming wordt door Van Dale gedefinieerd als “de geleidelijk ontstane opvatting over iets” (z.d.). De componenten die ten grondslag liggen aan zulke opvattingen, zijn volgens Hall (2013a) de concepten die zich in een “conceptual system” bevinden: een mentaal systeem met “not just a random collection of concepts, but concepts organized, arranged and classified into complex relations with one another” (p. 3). Deze conceptual systems verschillen van persoon tot persoon, wat ervoor zorgt dat mensen de wereld om hen heen op verschillende manieren interpreteren. Toch kunnen mensen vaak met elkaar communiceren, omdat conceptual systems in grote lijnen vaak dezelfde concepten bevatten. Zo kunnen de beide interpretaties met elkaar worden gedeeld. Hall (2013a):

“Because we interpret the world in roughly similar ways, we are able to build up a shared culture of meanings and thus construct a social world which we inhabit together. That is why ‘culture’ is sometimes defined in terms of ‘shared meanings or shared conceptual maps” (p. 4).

In de beelden die gevormd worden met het conceptual system, hebben media in potentie een belangrijke rol. Media laten namelijk “images of the world” zien (Rigney, 2007, p. 415). Echter, deze ‘beelden’ tonen niet per se de bestaande wereld, zoals een spiegel zou doen. In plaats daarvan *construeren* deze beelden ons wereldbeeld, door middel van taal (ibidem, p. 415). Taal is een essentieel instrument om de persoonlijke concepten uit het conceptual system te uiten (Hall, 2013a). Media kunnen zich daardoor moeilijk onttrekken aan subjectiviteit; iedere journalist neemt zijn of haar eigen concepten mee ten opzichte van de kwestie waarover wordt geschreven, wat zich bijvoorbeeld uit in woordkeuze. Zoals Vasterman et al. (2005) vaststellen, kunnen media daarin dan ook niet alleen *volgen*, maar ook *leiden* (p. 110). Het aanwijzen van de manieren waarop media dit doen, wordt ‘representatie’ genoemd (Rigney, 2007, p. 415).

Representatie heeft invloed op de manier waarop informatie wordt verwerkt, onderzochten Gijsberts & Dagevos (2004) met het oog op bevolkingsgroepen. Over het algemeen wordt positieve informatie over de eigen bevolkingsgroep en negatieve informatie over andere bevolkingsgroepen beter onthouden dan wanneer de informatie over de eigen bevolkingsgroep negatief is en de andere bevolkingsgroepen in goed daglicht worden gezet (Gijsberts & Dagevos, 2004; Shadid, 2005). In beeldvorming ten opzichte van (een groep) personen wordt dus onderscheid gemaakt tussen ‘het zelfbeeld’ en ‘het beeld van de ander.’, die sterk met elkaar in verbinding staan. Leerssen (2015):

“Een zelfbeeld heeft iets nodig om zichzelf tegen te silhouetteren, een contrastieve achtergrond voor wat (of wie) men *niet* is” (p. 114).

Het proces waarin het verschil tussen ‘de zelf’ en ‘de ander’ wordt benadrukt, wordt door Hall (2013b) ‘otherness’ genoemd. Een veelgebruikte manier om deze opdeling en de context waarin deze plaatsvindt in kaart te brengen, is de discoursanalyse.

3.2 Discoursanalyse

3.2.1 Benaderingen van discours

Volgens Rigney (2007) heeft de term ‘discours’ zeer uiteenlopende benaderingen, waarin een driedeling kan worden gemaakt. Allereerst het discours in de breedste zin van het woord, waarbij discours wordt gekoppeld aan taalgebruik waarin “different utterances are linked together into larger aggregates” (p. 313).

Een tweede benadering betreft het discours in een culturele analyse. Daarbij gaat het niet zozeer om taalgebruik *an sich*, maar over specifieke manieren waarop taal gebruikt wordt om een deel van de wereld te beschrijven. Een discours is daarbij een bundel thema’s, concepten en waarden die individuen met elkaar gemeen hebben wanneer ze over de wereld spreken of schrijven. Deze benadering ligt dicht bij het concept representatie (zie par. 3.1) en wordt beschreven in termen van bijvoorbeeld een liberaal of feministisch discours. Het gaat daarbij dus over de relatie tussen taal en subjectiviteit. Zo kunnen teksten uit verschillende bronnen worden vergeleken, of kan binnen één bron worden gezocht naar een patroon in taalgebruik. Een derde benadering volgt uit het werk van Foucault. Deze filosoof hield zich bezig met de triangulaire relatie tussen discourse in a) betekenis, b) waarheidsclaims en c) machtsuitoefening. Foucault benadert ‘discours’ dus als de manieren waarop de wijze van spreken over de wereld gelegitimeerd en geïnstitutionaliseerd werd. Zo liet hij bijvoorbeeld zien dat hetgeen wordt verstaan onder ‘mentale ziekte’ of juist ‘mentale gezondheid’ afhankelijk is van de historische periode waarin dit onderscheid is gemaakt (Rigney, 2007).

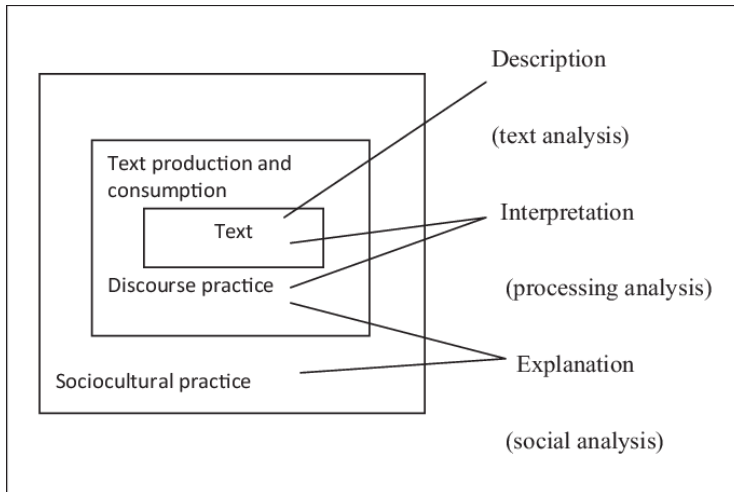
Net als de term ‘discours’, kent ook de term ‘discoursanalyse’ uiteenlopende benaderingen. Volgens Van den Berg (2004, p. 29) zijn alle benaderingen verwant aan andere benaderingen, maar kunnen nauwelijks kenmerken worden vastgesteld die voor elke discoursanalyse gelden. Wel kan worden gesteld dat ‘taal’ in elke discoursanalyse wordt behandeld in ruime zin: geschreven en gesproken teksten, beelden, “kortom, alles wat als betekenisdrager functioneert en een rol speelt in alledaagse communicatie (gesprekken) en geïnstitutionaliseerde vormen van communicatie als massamedia” (ibidem, p. 29). Bij een discoursanalyse wordt onderzoek gedaan naar de manier waarop meningen en werkelijkheden in die taal worden geconstrueerd (ibidem, p. 30). Taalgebruik wordt daarbij vooral opgevat als “de constructie van een werkelijkheid en niet als een weerspiegeling of expressie daarvan,” zoals ook Rigney (2007) beschreef (Van den Berg, 2004, p. 30). In die zin is een discoursanalyse dus onderzoek naar de manier waarop meningen en werkelijkheden in taal worden geconstrueerd (ibidem). De taalgebruikers zijn zich volgens Van den Berg (2004) niet altijd bewust van het gegeven dat hun taalgebruik niet neutraal is, en dat deze onbedoelde effecten kan hebben. Door middel van taal worden namelijk betekenissen geconstrueerd die een eigen leven kunnen gaan leiden, met alle gevolgen van dien (p. 31). Daarbij geldt het mechanisme van self fulfilling prophecy:

“Het ontwikkelen van definities van de situatie en verwachtingen kan ertoe leiden dat men zich zodanig gaat gedragen dat de verwachtingen ook gerealiseerd worden. Als bijvoorbeeld verhalen over een dreigende botsing tussen culturen een dominant mediadiscours worden in berichten over onveiligheid en sociale conflicten, zullen conflicten ontstaan die dat karakter krijgen.” (Van den Berg, 2004, p. 31).

Het doel van een discoursanalyse is volgens Van den Berg (2004) dan ook tweeledig. Enerzijds is het gericht op kennis over de manier waarop sociale werkelijkheden via discoursproducerende praktijken tot stand komen. Anderzijds is het gericht op de manier waarop deze totstandkomingen het karakter kunnen krijgen van vanzelfsprekendheden. Dus wat “in het

dagelijks leven” als vanzelfsprekend wordt opgevat, wordt door de discoursanalyse opgevat als “historisch specifiek” (ibidem, p. 33). De stroming kritische discoursanalyse gaat daarin nog een stap verder. Het doel van deze stroming is namelijk “kennis over de ideologische effecten van de betekenisconstructies,” waarmee bedoeld wordt op de mate waarin betekenisconstructies maatschappelijke ongelijkheid legitimeren (p. 31). Met de kritische discoursanalyse wordt dus geprobeerd om de vanzelfsprekendheid van die “discursieve legitimaties” te ondermijnen (p. 31). Een veel toegepaste benadering binnen de kritische discoursanalyse is het 3D-model van Fairclough (2010).

3.2.2 Het 3D-model van Fairclough (2010)

Figuur 1 Het 3D-model van Fairclough (2010).

Fairclough (2010) verdeelt discours in drie dimensies: discours als tekst, als discursieve praktijk en als sociale praktijk. Het onderzoeken van deze drie dimensies bestaat tevens uit drie fasen: descriptief, interpretatief en verklarend. Zijn driedimensionale analysemodel bevat daarom een linguïstische beschrijving van de tekst, een interpretatie van de relatie tussen discursieve processen en de tekst en een uitleg van de relatie tussen de discursieve processen en de sociale processen. Daarbij neemt Fairclough (2010) aan dat teksten niet los van elkaar te

begrijpen zijn; de teksten moeten gezien worden in relatie tot andere teksten en de sociale context. Deze samenhang is in het model gevisualiseerd (zie **fig. 1**).

3.2.3 De tekstuele dimensie

In de tekstuele dimensie worden linguïstische kenmerken van de teksten onderzocht, zoals woordkeuze en grammatica. Eerst wordt gekeken *hoe* iets is opgeschreven. Dat bepaalt namelijk hoe objecten in de tekst worden geïnterpreteerd. Ten tweede wordt geanalyseerd hoe talige middelen bijdragen aan de totstandkoming van identiteit en relaties in het discours. Bij de analyse van deze talige middelen is het in navolging van Scott (1989) van belang om impliciete en expliciete contrasten vast te stellen; weten wat er staat, door te weten wat er *niet* staat. Of zoals Dijkman (2008) het verduidelijkt: “Wit is wit omdat het niet zwart is” (p. 13). Daarin wordt de woordgroep of de zin die in de tekst aanwezig is een binaire positie genoemd. Met het oog op ‘weten wat er *niet* staat’ wordt vervolgens de binaire oppositie geformuleerd. De positie en oppositie vormen samen een binair paar. Hoe Dijkman (2008) de binaire paren heeft geconstateerd en weergegeven, wordt behandeld in paragraaf 3.3. De deelvraag die in deze scriptie in deze dimensie wordt gesteld, is:

Deelvraag 1: Welke binaire paren bevatten de artikelen waarin de hoofddoek aan bod komt?

3.2.4 De discursieve dimensie

In de discursieve dimensie wordt onderzocht hoe de tekst in relatie staat tot andere teksten en discoursen. Fairclough (2010) noemt dit interdiscursiviteit. Interdiscursiviteit kan worden onderzocht door vast te stellen wie een platform krijgt en op welke manier; wie is er aan het woord en hoe? Dat betekent automatisch dat wordt vastgesteld wiens stem *niet* wordt gehoord.

Zo worden de in de tekst aanwezige machtsrelaties zichtbaar. Een manier om de sprekers te categoriseren, is de indeling die Koole en Ten Thije (1994) hebben geoperationaliseerd. Zij maakten in een onderzoek onderscheid tussen drie rollen: institutioneel-experts, immigrant-representanten en immigrant-experts. Een institutioneel expert spreekt of wordt aangesproken vanuit een bepaalde beroepskennis. Immigrant-experts spreken uit eigen ervaringen, of worden op basis van hun ervaringen aangesproken. Een immigrant-representant spreekt niet uit eigen ervaring, maar spreekt of wordt aangesproken op basis van kennis die de immigrant-representant heeft verkregen vanuit zijn of haar etnische achtergrond (Koole & Ten Thije, 1994). De deelvraag die in deze scriptie in deze dimensie wordt gesteld, is:

Deelvraag 2: Welke sprekers krijgen een platform in de artikelen?

3.2.5 De sociale dimensie

De analyse van de sociale dimensie betreft de relatie tussen het discours en de sociale praktijk. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat discours vormend is voor de sociale praktijk, maar ook andersom: discours wordt door de sociale praktijk gevormd. ‘Sociale praktijk’ is daarbij een breed begrip. Volgens Fairclough (2010) kan dit namelijk verwijzen naar de context van de situatie, de institutionele context of de bredere maatschappelijke of culturele context (2010, p. 95). De deelvragen die in deze scriptie door literatuurstudie worden beantwoord, zijn:

Deelvraag 3: Wat is de sociale context waarin het journalistieke discours plaatsvindt?

Deelvraag 4: Wat is het thema van de artikelen waarin de hoofddoek aan bod komt en in hoeverre kan dit worden gelinkt aan de sociale context van dat moment?

3.3 Discoursanalyse van Dijkman (2008)

In lijn met de in paragraaf 2.4 beschreven visie op taal, gaat Dijkman (2008) ervan uit dat tijdschriften geen neutrale bron van informatie zijn over het verleden, maar “representanten vormen van een bepaalde beweging, groep of periode, geschikt om de veranderende ideologieën en wereldbeelden te bestuderen” (p. 25). In haar zoektocht naar de norm en afwijking die Opzij hanteerde, heeft Dijkman (2008) van de jaargangen 1972-2002 om de vijf jaar vier nummers geselecteerd. Deze selectie werd vervolgens onderzocht op algemene inhoud. Uit elk nummer zijn toen twee artikelen geanalyseerd op (impliciet) aanwezige normeringen, hiërarchieën en waardeoordelen. In deze artikelen ging Dijkman bij elke binaire positie op zoek naar een tegenstelling, de binaire oppositie genoemd, die ze vervolgens als binair paar in rijtjes tegenover elkaar zette. Daarbij kan gedacht worden aan ‘mannen’ versus ‘vrouwen’ en ‘houden van auto’s’ en de daartegenover geformuleerde ‘niet houden van auto’s’ (p. 28). Door de termen en zinsdelen op te schrijven die in de teksten impliciet blijven, wordt zichtbaar welke termen, en daarmee eigenschappen en (groepen) mensen in teksten eventueel onzichtbaar blijven. Ook zette Dijkman plussen en minnen bij de termen van een binair paar, wanneer uit de tekst bleek dat de ene term hoger of positiever beoordeeld wordt en dus dominant is of prioriteit heeft. In de oppositie ‘stoer en laf’ wordt stoer als positiever en hoger gewaardeerd dan ‘laf’. Aan het einde van elke tekst stelde Dijkman zich vervolgens vier vragen over het probleem dat in de tekst werd behandeld:

- 1- Wat is het probleem?
- 2 – Voor wie is dit een probleem?

- 3 - Wie worden handelingsbekwaam geacht ofwel wie kunnen voor een oplossing zorgen?
4 – Wie heeft er baat bij de oplossing van het probleem?

3.4 Deelvragen

In navolging van het 3D-model van Fairclough (2010) en de analyse van binaire paren naar het voorbeeld van Dijkman (2008) worden de volgende deelvragen gesteld:

Deelvraag 1: Welke binaire paren bevatten de artikelen waarin de hoofddoek aan bod komt?

Deelvraag 2: Welke sprekers krijgen een platform in de artikelen?

Deelvraag 3: Wat is de sociale context waarin het journalistieke discours plaatsvindt?

Deelvraag 4: Wat is het thema van de artikelen waarin de hoofddoek aan bod komt en in hoeverre kan dit worden gelinkt aan de sociale context van dat moment?

Tenslotte wordt naar aanleiding van de contextuele achtergrond (hoofdstuk 2) nagegaan in hoeverre een verschil waarneembaar is in mannelijk en vrouwelijk perspectief in zowel auteurs als sprekers. De laatste deelvraag luidt dan ook:

Deelvraag 5: In hoeverre is in de benadering een verschil waarneembaar tussen mannen en vrouwen?

4. Methodologie

In dit hoofdstuk wordt beschreven welke methoden en modellen in deze scriptie zijn toegepast. Paragraaf 4.1 gaat in op het corpus en de verzameling daarvan. Paragraaf 4.2 betreft de analyse van het corpus, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen een algemene inhoudsanalyse, de drie dimensies van Fairclough (2010) en een overkoepelende dimensie. Het hoofdstuk sluit af met paragraaf 4.3, waarin wordt ingegaan op de betrouwbaarheid en validiteit van deze scriptie.

4.1 Corpusverzameling

4.1.1 NRC Handelsblad

Het NRC Handelsblad is ontstaan uit een fusie van de Nieuwe Rotterdamsche Courant en het Algemeen Handelsblad. Vooral voorganger Algemeen Handelsblad werd in de jaren '50 vaak in verband gebracht met de VVD (Van der Hoeven, 2012, p. 45). Tijdens redactievergaderingen was deze partij vaak een apart agendapunt: men besprak wat voor partijbijeenkomsten zouden plaatsvinden en aan welke de krant vervolgens aandacht zou besteden. Ook gaf deze krant jaarlijks een apart VVD-nummer uit. De associatie met de VVD blijft ook in de uiteindelijke fusie – NRC Handelsblad – sterk aanwezig; hoewel het lezerspubliek politiek gezien steeds pluriformer werd en NRC Handelsblad streeft naar onafhankelijke en objectieve berichtgeving, stemden de meeste NRC-lezers in de jaren '70 nog altijd op de VVD (ibidem, p. 443). Omdat de VVD operationaliseert vanuit het liberalisme en de hoofddoek regelmatig als beknotting van persoonlijke vrijheid wordt beschouwd, wordt ervan uitgegaan dat de NRC binnen de context van deze scriptie een interessant medium is om het corpus aan te ontlenen.

4.1.2 De selectie

Met het oog op de contextuele achtergrond van deze scriptie is in databank Nexis Uni gezocht met vier criteria. Allereerst moet het artikel zijn gepubliceerd tussen 1 januari 2002 en 31 december 2004. Ten tweede moet het artikel met het oog op de omvang van deze scriptie afkomstig zijn uit de fysieke krant NRC. Ook ingezonden brieven worden meegenomen als onderdeel van het journalistieke discours. Het plaatsen van een brief is immers een journalistieke keuze, en draagt evenzeer bij aan het journalistieke discours rond de hoofddoek. Het derde criterium is dat een inhoudelijk statement moet worden gemaakt over de hoofddoek. Artikelen waarin de hoofddoek slechts voorkomt als *couleur locale* worden niet meegenomen. Ten vierde moet het artikel betrekking hebben op de Nederlandse context.

4.2 Corpusanalyse

4.2.1 Algemene inhoudsanalyse

Voorafgaand aan de analyse per dimensie wordt een algemene inhoudsanalyse uitgevoerd. Allereerst wordt gekeken naar de sectie waarin het artikel is geplaatst, met het idee dat dat iets zegt over de prominentie en inhoud van het artikel. Daarnaast wordt per artikel een thema vastgesteld. Het is niet uitgesloten dat bepaalde thema's overlappen; de hoofddoek in het onderwijs kan bijvoorbeeld worden gebruikt als indicator voor integratie en daarmee zowel het thema onderwijs als integratie raken. In deze gevallen wordt gekozen voor het meest prominente thema, op basis van de inleiding en de hoeveelheid binaire posities per thema. Als laatste stap wordt vastgesteld in welke aantallen de thema's voorkwamen in de secties. Daarbij wordt in tegenstelling tot de overkoepelende analyse geen statistische significantie

berekend, met de aanname dat de sectie waarin een artikel wordt geplaatst het gevolg is van een bewuste keuze en daarmee niet kan worden toegeschreven aan toeval, zoals wel het geval zou kunnen zijn bij een manvrouwverhouding binnen (thema's van) artikelen.

4.2.2 Analyse van de tekstuele dimensie

De binaire posities die in de analyse worden meegenomen, hebben direct betrekking op de hoofddoek, hoofddoekdrager of ex-hoofddoekdrager. Dat betekent dat niet alle binaire posities van het artikel worden meegenomen. Dit verschil wordt aangetoond tussen onderstaande zin 1 (meegenomen) en 2 (niet meegenomen). Voor de laatste twee gebieden – de hoofddoekdrager en ex-hoofddoekdrager – wordt gekozen omdat deze iets zeggen over de hoofddoek; de (ex)hoofddoekdrager heeft een reden om de hoofddoek te dragen of juist af te doen, wat de binaire positie relevant maakt voor deze scriptie.

1. Veronderstellen dat het dragen van een hoofddoek in tegenspraak is met het principe van kerk en staat (13-03-2004, art. 102).
2. Vorige week reageerde de Haagse wethouder van onderwijs op mijn column van veertien dagen geleden over hoofddoekjes (26-01-2002, art. 2).

Wanneer 'de hoofddoekdrager' direct of indirect deel uitmaakt van een binaire positie, kan de auteur op twee manieren naar de hoofddoekdrager hebben verwezen: de hoofddoekdrager in het algemeen, of een gespecificeerde hoofddoekdrager in een gespecificeerde context. Artikel 15 (14-09-2002) heeft bijvoorbeeld betrekking op de hoofddoekdragende collega van de auteur. De eigenschappen die de auteur aan zijn collega toeschrijft op basis van haar hoofddoek, schijft hij niet letterlijk toe aan elke hoofddoekdrager; het gaat specifiek over zijn hoofddoekdragende collega. Zowel de binaire posities met betrekking tot de hoofddoekdrager in zijn algemeenheid als een nader gespecificeerde hoofddoekdrager worden meegenomen in de analyse, omdat het beiden een relevant onderdeel uitmaakt van het journalistieke discours rondom de hoofddoek; de auteur vond het gegeven dat de collega een hoofddoek droeg tenslotte relevant genoeg om te benoemen in relatie tot haar karaktereigenschappen.

De binaire posities worden geherformuleerd wanneer dat wenselijk is voor een efficiënte weergave van de onderzoeksresultaten. Inhoudelijk wordt daarbij niets aan de tekst gewijzigd. Een voorbeeld:

Formulering in de tekst: Het lijkt op het eerste gezicht op een beknotting van de persoonlijke vrijheid, een school die haar leerlingen verbiedt hoofddoekjes te dragen

Formulering binaire positie: + het hoofddoekverbod op scholen lijkt op het eerste gezicht op een beknotting van de persoonlijke vrijheid.

Formulering binaire oppositie: - het hoofddoekverbod op scholen lijkt op het eerste gezicht niet op een beknotting van de persoonlijke vrijheid.

Veel zinnen of woordgroepen die als geheel als binaire positie kunnen worden geselecteerd, bevatten meerdere lagen. Deze zinnen of woordgroepen worden in dat geval per positie ontleed. Een voorbeeld uit artikel 40 (15-01-2003):

Na een kerstvakantie in Marokko had Jasmin zelf besloten (+) dat ze haar hoofddoek wilde ophouden (+) 'omdat (+) dat van de koran moet' (+) (NRC, 15-01-2003, art. 40).

+ hoofddoek willen ophouden omdat het van de koran moet	- hoofddoek willen ophouden, niet omdat het van de koran moet
+ zelf besluiten dat ze haar hoofddoek wil ophouden	- niet zelf besluiten dat ze haar hoofddoek wil ophouden
+ de hoofddoek op willen houden	- de hoofddoek niet op willen houden
+ de hoofddoek moet van de koran	- de hoofddoek hoeft niet van de koran

Dijkman (2008) stelde zich na elk artikel vier vragen om het in de tekst beschreven probleem en de eventuele oplossing vast te stellen (zie par. 3.4). Deze vragen worden ook in deze scriptie gesteld. Echter, in tegenstelling tot Dijkman worden de antwoorden op deze vragen niet bij elk artikel beantwoord. In plaats daarvan worden deze vragen – met het oog op de omvang van het corpus en het doel van deze scriptie – beantwoord op basis van het volledige overzicht met binaire paren. Daarmee worden deze vragen minder specifiek beantwoord dan in het onderzoek van Dijkman, maar de verwachting is dat de binaire paren als geheel (voorlopig) voldoende antwoord kunnen geven op de vier vragen.

In het overzicht van alle binaire paren wordt gezocht naar clusters. Daarmee worden de categorieën bedoeld van binaire posities die expliciete termen bevatten binnen die betreffende categorie. In tabel 1 is weergegeven welke woorden per cluster worden meegenomen. Wanneer de auteur bijvoorbeeld expliciet ingaat op de keuzevrijheid in het dragen van de hoofddoek, kan daarvoor ook het woord ‘willen’ of ‘besluiten’ worden gebruikt. Bij elk woord in tabel 1 zijn ook de afleidingen meegenomen. Bij ‘verleiding’ is bijvoorbeeld gezocht op ‘verleid,’ waardoor ook afleidingen als ‘verleidelijk’, ‘verleiden’ en de vervoeging ‘verleidt’ zijn meegenomen.

Tabel 1

De 11 clusters in de binaire posities en de termen die zijn meegenomen om deze clusters vast te stellen.

Cluster	Termen
Religie	geloof, geloven, godsdienst, islam, koran, moslima, religie
Regelgeving	eisen, moeten, mogen, regel, toelaten, toestaan, verbieden, verbod, verplichten, weigeren
Beweegredenen	middel, doel, functie, waarom, reden, omdat, motivatie, vorm, uiting
Bedekking	bedek-, helemaal, laten zien, verhullen, volledig, zichtbaar
Keuze	beslissen, besluiten, keuze, kiezen, vrijwillig, willen
Seksualiteit	aantrekking, flirt, maagd, man, onzedelijk, opwindend, schoonheid, seksualiteit, verleiding, zedelijk
Onderdrukking	minderwaardig, onderdanig, onderdrukkend
Identiteit	aantonen, identiteit, laten zien
Symboliek	symbool, teken
Kleur	donker, kleur, licht, wit, zwart
Praktisch	eenvoudig, handig, lastig, makkelijk, moeilijk, vervelend

4.2.3 Analyse van de discursieve dimensie

Bij elk artikel wordt genoteerd welke sprekers platform krijgen. Daarin wordt onderscheid gemaakt in de drie rollen: institutioneel-experts, islam-representanten en islam-experts, naar het voorbeeld van Koole en Ten Thije (1994) (zie par. 3.3.4). Vervolgens worden deze rollen gespecificeerd op basis van de functie of positie waarin zij aan het woord komen (toegelicht in par. 5.2). In deze scriptie wordt geen onderscheid gemaakt tussen directe en indirecte sprekers. Dit onderscheid bleek namelijk erg gecompliceerd, aangezien veel gebruikgemaakt werd van parafraseringen waarin eveneens woord(groepen) tussen aanhalingstekens werden geplaatst. De verwachting is dat het extra werk dat het vaststellen van dit onderscheid met zich meebrengt onvoldoende opweegt tegen het doel van deze scriptie. Sprekers die in deze scriptie worden meegenomen, zijn dus personen of instanties wiens visies en standpunten met behulp van aanhalingstekens aan bod kwamen in het corpus.

4.2.4 Analyse van de sociale dimensie

Om deelvraag 2 te beantwoorden, wordt literatuuronderzoek verricht. Daarbij wordt gebruikgemaakt van Google Scholar en de fysieke bibliotheek van Universiteit Utrecht. Deze literatuur wordt gebruikt om de onderzoeksresultaten uit hoofdstuk 5 te kunnen duiden.

4.2.5 Overkoepelende analyse

Om deelvraag 5 te beantwoorden, wordt bij elk artikel het geslacht van de auteur aangegeven in de categorieën man, vrouw en onbekend. De laatste categorie is van toepassing op artikelen waarbij geen auteur wordt genoemd, of wanneer sprake is van een duo, bestaande uit zowel een man als een vrouw. Ook van de sprekers wordt – wanneer bekend – het geslacht vermeld. Sprekers die binnen één artikel meerdere malen aan het woord komen, worden één keer meegeteld. In de rapportage van deze onderzoeksresultaten wordt de statistische significantie van de man-vrouwverhoudingen berekend met een betrouwbaarheid van 95%. Hiervoor wordt een programma van softwareontwikkelaar SurveyMonkey gebruikt.

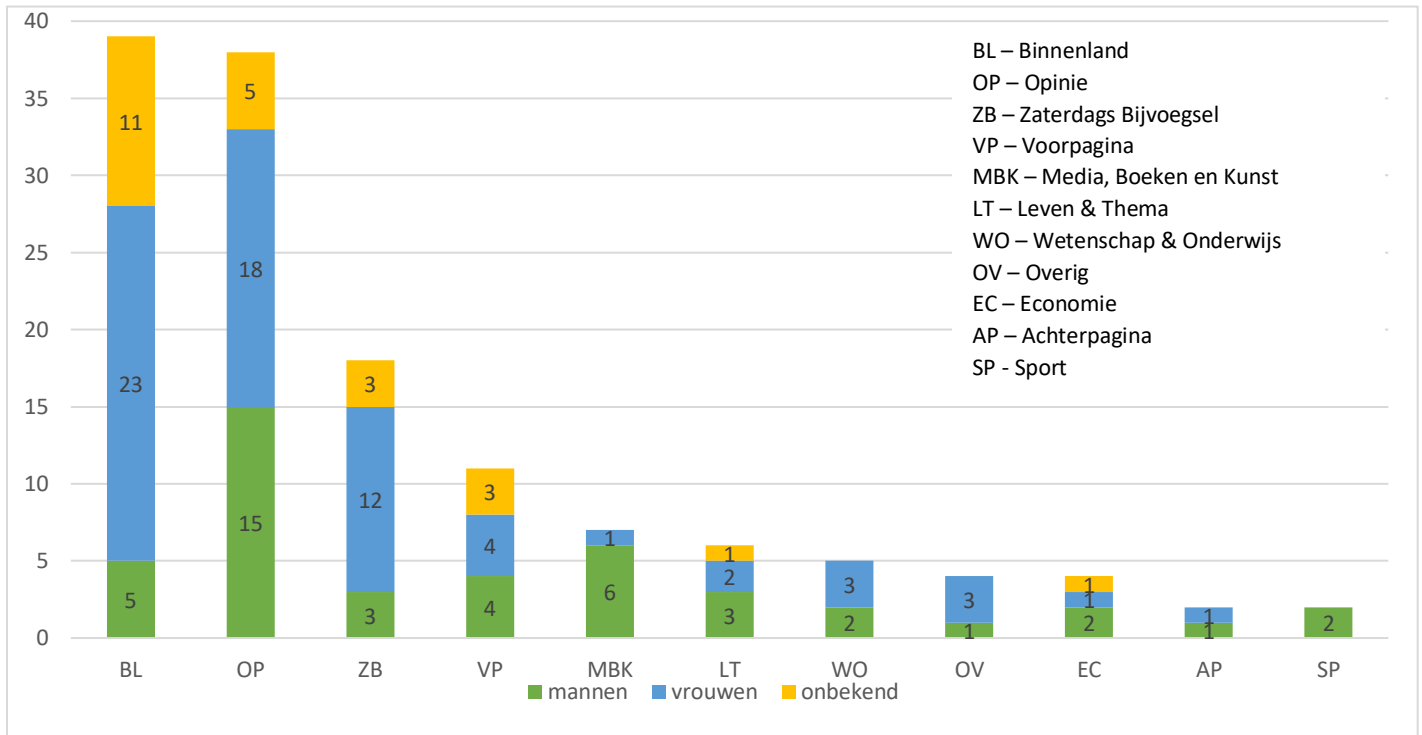
4.3 Validiteit en betrouwbaarheid

Om de validiteit en betrouwbaarheid van deze scriptie te waarborgen, zijn allereerst voldoende argumenten gezocht voor het NRC Handelsblad als medium. Vervolgens zijn criteria opgesteld voor de selectie van het corpus. Op die manier kunnen de onderzoeksresultaten gekoppeld worden aan de contextuele achtergrond, waarbij eveneens rekening kan worden gehouden met de aard van het corpus. Met betrekking tot de methodologie wordt het 3D-model van Fairclough (2010) gevolgd, en wordt voortgebouwd op de aanname dat taaluitingen normatief zijn. Binnen de tekstuele dimensie van Fairclough (2010) wordt in navolging van Dijkman (2008) en Scott (1989) gezocht naar binaire paren, door zowel de in de tekst gebruikte termen als diens impliciete tegenhangers te noteren. Hoewel het belang hiervan wetenschappelijk is onderbouwd in hoofdstuk 3, is deze manier van werken niet volledig objectief. In deze analyse wordt namelijk niet bij alle termen een binaire oppositie geformuleerd, maar alleen bij de termen die naar eigen inzicht van belang zijn voor het onderzoek. Ook de formulering van de binaire oppositie wordt naar eigen inzicht bepaald. Om de validiteit en betrouwbaarheid van deze scriptie zo veel mogelijk te waarborgen, worden de op dit gebied gemaakte keuzes waar mogelijk onderbouwd en wordt zo transparant mogelijk te werk gegaan (zie hiervoor ook het bijlagedocument). In deze scriptie wordt bijvoorbeeld vermeld met welke criteria binaire posities zijn geselecteerd en wordt inzicht gegeven in de termen die zijn meegenomen in de vaststelling van clusters binnen deze posities (zie hiervoor par. 4.2). De onderzoeksresultaten worden vervolgens kwantitatief weergegeven, waarbij – indien relevant – een statistische significantie wordt berekend. Daarmee wordt voorkomen dat conclusies worden getrokken op basis van resultaten die mogelijk kunnen worden toegeschreven aan toeval.

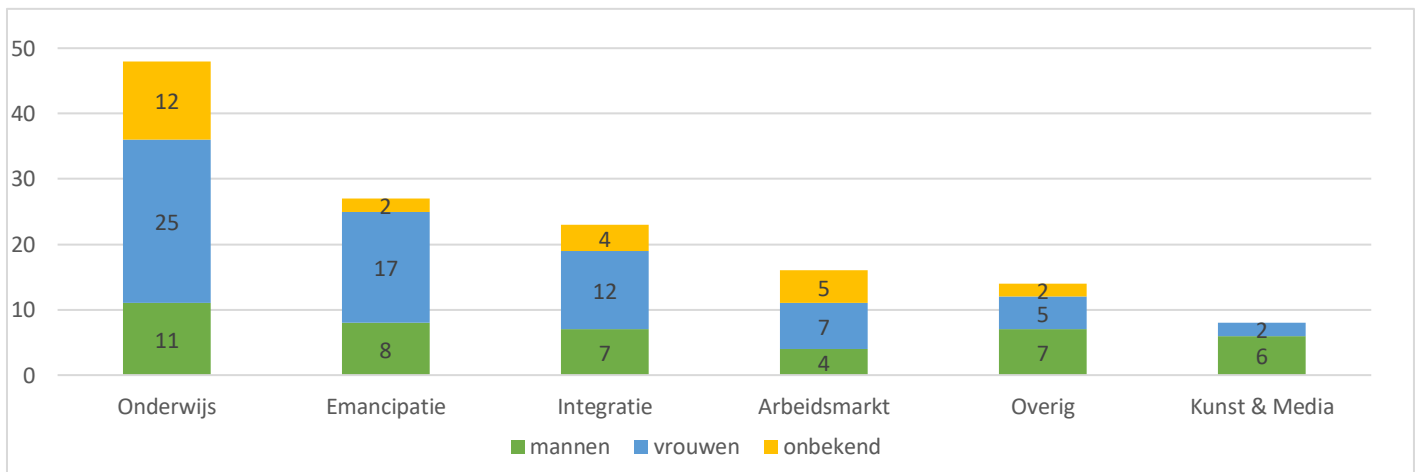
5. Resultaten

Dit hoofdstuk begint met een nog vrij algemeen beeld van het corpus, waaronder de geconstateerde thema's en de secties waarin deze zijn geplaatst. In paragraaf 5.2 worden de clusters van binaire posities weergegeven en toegelicht. In paragraaf 5.3 wordt dieper ingegaan op inhoud van de binaire posities. De analyse van sprekers komt aan bod in paragraaf 5.4. Paragraaf 5.5 sluit het hoofdstuk af met verschillen in de benadering van de hoofddoek tussen mannen en vrouwen, waarin zowel de auteurs als de sprekers worden meegenomen.

5.1 Algemene inhoudsanalyse

Figuur 2 Het aantal artikelen per sectie, gesorteerd naar geslacht.

Figuur 3 Het aantal artikelen per thema, gesorteerd naar geslacht.

De 136 artikelen zijn verdeeld in 10 secties en een categorie 'overig.' Daarvan komen Binnenland, Opinie en Zaterdags Bijvoegsel het meest voor (zie fig. 2).

In de 136 artikelen zijn 6 thema's gevonden: onderwijs, positie en emancipatie, integratie, arbeidsmarkt, overig en kunst & media. De meest voorkomende thema's zijn onderwijs, positie en emancipatie en integratie (zie fig. 3). Deze thema's zijn met name aanwezig in de secties Binnenland en Opinie, waarbij moet worden opgemerkt dat dit ook de grootste secties zijn (zie tabel 2).

Tabel 2

Het aantal artikelen per sectie, gesorteerd naar de thema's.

	Onderwijs	Emancipatie	Integratie	Arbeidsmarkt	Overig	Kunst & media
Sectie	N=48	N=27	N=23	N=16	N=14	N=8
Binnenland	39,6%	18,5%	26,1%	31,3%	28,6%	
Opinie	18,8%	44,4%	34,8%	18,8%	28,6%	25,0%
Zaterdags Bijvoegsel	10,4%	11,1%	17,4%	12,5%	21,4%	12,5%
Voorpagina	10,4%	3,7%	8,7%	12,5%		12,5%
Media/Boeken/Kunst		11,1%			7,1%	37,5%
Leven & Thema	6,3%		8,7%		7,1%	
Weten. & Onderwijs	8,4%	3,7%				
Overig	2,1%	3,7%	4,3%			12,5%
Economie	2,1%			12,5%	7,1%	
Achterpagina	2,1%				7,1%	
Sport		3,7%		6,3%		

Het thema **onderwijs** heeft als meest voorkomende aanleidingen a) de 12-jarige Jasmin die ondanks het hoofddoekverbod op de Timotheusschool in Amsterdam weigerde haar hoofddoek af te doen, b) de sluiting van het Niels Stensen College te Utrecht, c) het hoofddoekverbod op het katholieke St. Gregoriuscollege te Utrecht, d) de hoofddoekdiscussie op het ROC Amsterdam en e) de aankondiging van onderwijsinspectie van godsdienstonderwijs op bijzondere scholen. De achterliggende gedachte voor een hoofddoekverbod in het onderwijs heeft met name betrekking op de ideeën die de hoofddoek volgens de voorstanders van een verbod representeert. Met uitzondering van een enkel praktisch aspect, zoals het afleggen van een luistertoets (10-02-2003, art. 49), wordt in dit thema vooral gesproken in termen binnen de clusters religie, beweegredenen, identiteit en symboliek (zie par. 5.2).

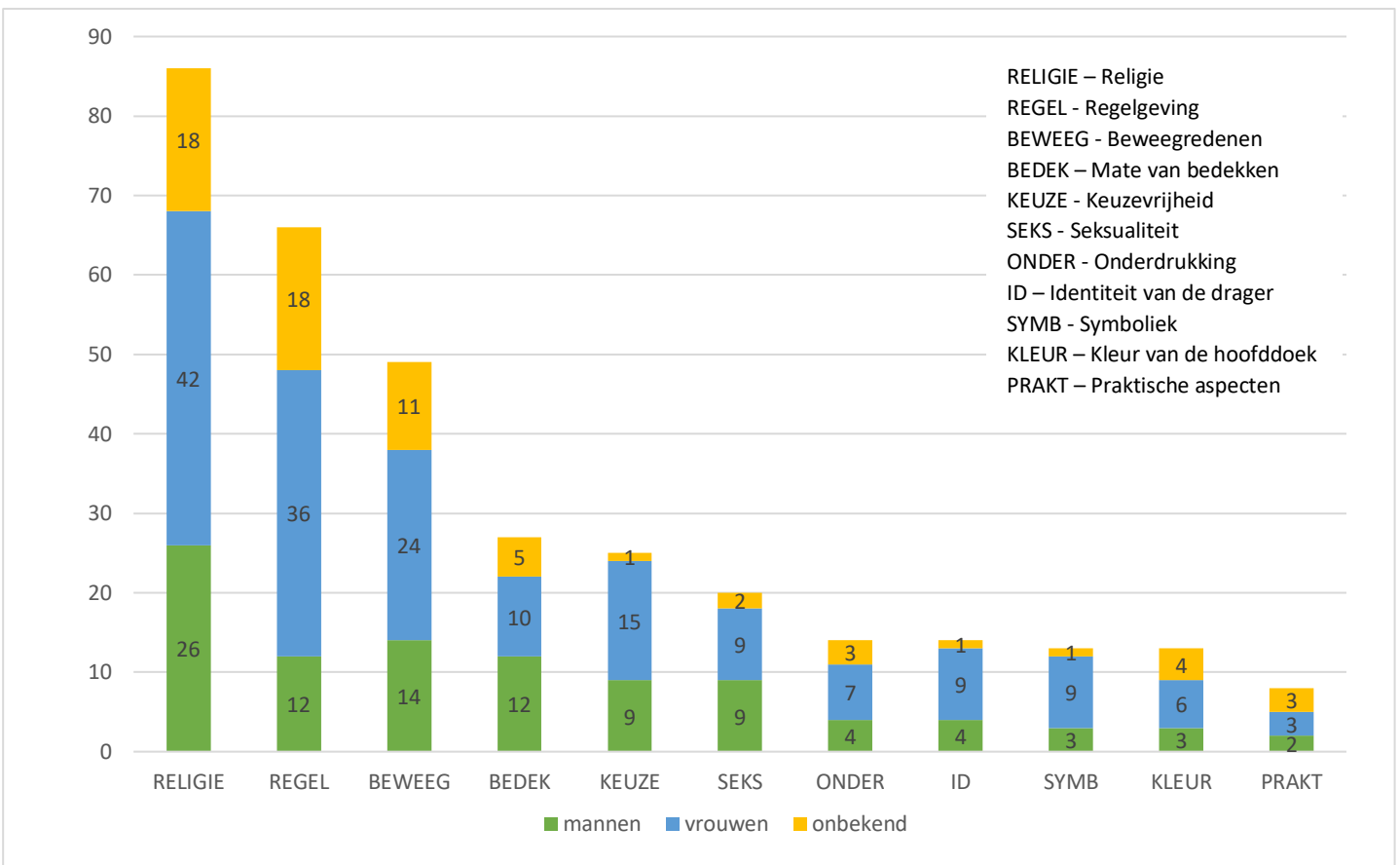
Artikelen met het thema **positie en emancipatie** hebben minder vaak directe aanleidingen dan het thema onderwijs of arbeidsmarkt. Inhoudelijk valt op dat de hoofddoek enerzijds wordt gepositioneerd als indicator van de onderdrukte positie van de drager en dus de noodzaak van emancipatie. Anderzijds wordt de hoofddoek – hetzij minder frequent – gezien als middel tot geslaagde emancipatie. Hierop wordt nader ingegaan in paragraaf 5.3.

Aanleidingen binnen het thema **integratie** variëren van een gesprek tijdens een inburgeringscursus tot een opiniestuk over de hoofddoek als 'bewijs van mislukte integratie' (23-08-2003, art. 78). Met betrekking tot integratie wordt de hoofddoek gezien als onderdeel van een niet-Nederlandse of niet-westerse cultuur. Ook hierop wordt nader ingegaan in paragraaf 5.3.

Het thema **arbeidsmarkt** behelst met name artikelen over de eerste advocate met de hoofddoek, de hoofddoek van supermarktmedewerkers en de griffier die in de rechtbank van Zwolle geen hoofddoek mocht dragen. Het hoofddoekverbod in dit thema heeft betrekking op de neutraliteit die met name overheidsinstanties streven uit te stralen. Deze neutraliteit blijkt minder relevant bij werkgevers als een supermarktketen. Een enkele keer komt het praktische aspect aan bod, zoals de 'veilige hoofddoekjes' van vrouwelijke cipiërs. Daarnaast wordt ingegaan op de verwachte baankansen voor hoofddoekdragers; die wordt door de meeste hoofddoekdragers niet positief ingeschat (zie par. 5.3).

Tot het thema **overig** behoren artikelen als de hoofddoeken in de 'hoedjesparade' op Prinsjesdag (20-09-2003, art. 63) en 'de hoofddoek op de fiets' (31-12-2004, art. 136), waarbij wordt ingegaan op variaties in het ontwerp van de hoofddoek en de manier waarop dit neigt naar het 'verschijnsel mode.' Het thema **kunst & media** heeft betrekking op de hoofddoek zoals deze voorkomt in theatervoorstellingen, films en boeken.

5.2 Clusters

Figuur 4 Het aantal artikelen per cluster van binaire posities, gesorteerd naar geslacht.

Zoals zichtbaar in **figuur 4**, blijkt uit het overzicht van de binaire posities dat het verband tussen de hoofddoek en de islamitische **religie** in 86 artikelen wordt geëxpliciteerd.

Bijvoorbeeld door de drager te specificeren als ‘moslimvrouw’ (04-01-2003, art. 28; 11-01-2003, art. 33), of door het bijvoeglijk naamwoord ‘islamitische’ aan de hoofddoek toe te voegen (zoals in 11-01-2003, art. 32; 04-03-2004, art. 97). Hierbij wordt regelmatig een vergelijking gemaakt met het christendom, zoals in artikel 30 (09-01-2003) met ‘een hoofddoek is net zoiets als een kruisje om je nek.’

66 artikelen hebben betrekking op de **regelgeving**: het hoofddoekverbod, hetzij opgelegd door de werkgever, de politiek of het schoolbestuur. Bijvoorbeeld: ‘een christelijke school mag leerlingen verbieden een islamitische hoofddoek te dragen’ in artikel 53 (11-06-2003) en ‘een wettelijk verbod op hoofddoekjes biedt uitkomst’ in artikel 77 (13-12-2003).

De **beweegredenen** om de hoofddoek te dragen blijkt in 49 artikelen zodanig relevant dat deze letterlijk wordt genoemd. Daarbij kan gedacht worden aan binaire posities als ‘middel om identiteit te showen’ (08-07-2002, art. 8) en ‘bedoeld om zich te ontworstelen aan de geile blikken van de man’ (14-01-2003, art. 38). Soms wordt er geen reden genoemd, maar wordt benadrukt dat er wel beweegredenen achter de hoofddoek schuilgaan, zoals ‘de echte redenen voor het dragen van een hoofddoek nog even voor je houden’ (24-01-2004, art. 86).

In 27 artikelen wordt letterlijk ingegaan op de mate waarin een hoofddoek **bedekkend** is; ‘laat alleen gezicht vrij’ (13-09-2002, art. 14). Deze mate van bedekking komt op drie gebieden voor. Allereerst wordt het gebruikt door auteurs die met de mate van bedekking willen aantonen dat de hoofddoek in hun ogen iets ‘vreemds’ is, wat bijvoorbeeld benadrukt wordt

door de hoofddoek in dezelfde alinea 'een textielgevangenis' te noemen (20-01-2003, art. 43). Hierin wordt de hoofddoek soms vergeleken met kledingstukken als de minirok, zoals deze in hoofdstuk 2 naar voren kwam; zo is de hoofddoek 'het tegenovergestelde van een naveltruitje' (18-05-2002, art. 6) en is de drager 'hypocriet wanneer ze thuis lief is en ja knikt, en op straat de hoofddoek afdoet, minirok aantrekt en rookt' (26-07-2003, art. 56).

Ten tweede blijkt de mate van bedekking relevant op de arbeidsmarkt; zie bijvoorbeeld artikel 36 (13-01-2003) met de veelzeggende titel 'Gemaskerde kinderoppas.'

Ten derde wordt over de mate van bedekking geschreven met betrekking tot de persoonlijke voorkeur of visie van de hoofddoekdrager. Bijvoorbeeld in artikel 127 (20-11-2004): 'uitleggen dat de hoofddoek de nek en boezem moet bedekken.'

De **keuzevrijheid** in het dragen van een hoofddoek komt in 25 artikelen letterlijk aan bod. Bijvoorbeeld in artikel 31 (10-01-2003) met 'zelf kiezen voor een hoofddoek' en 'mijn vrouw en dochter willen zelf een hoofddoek dragen' in artikel 132 (04-12-2004). Wanneer de keuzevrijheid wordt geëxpliciteerd, is dat vooral met de achterliggende gedachte 'ze *wil* de hoofddoek dragen omdat ze *denkt* dat het zo *hoort*.' Dat is bijvoorbeeld zichtbaar in artikel 129 (26-11-2004): '*beweren* de hoofddoek uit vrije wil te dragen' en 'iedere moslima *behoort*, als zij haar religie juist wil beleven, een hoofddoek te dragen.' Ook de binaire posities in artikel 8 en 16 (08-07-2002; 20-09-2002) zijn representatief voor deze veelal onderliggende aanname: 'zeggen dat het uit vrije wil is, maar bij doorvragen blijken ze zich gedwongen te voelen' en 'de hoofddoekdrager *denkt* dat ze nu uit *eigen vrije wil* vastzit in het slijk waarin ze is geduwd.' Volgens veel auteurs is het dus de vraag in hoeverre er sprake is van keuzevrijheid, ook als deze wel zo wordt ervaren; 'als een meisje niet kiest voor een hoofddoek, wordt ze verketterd' (07-06-2003, art. 52); 'haalt ze het wantrouwen en de woede van haar vader, broers en andere familieleden op de hals' (13-04-2004, art. 110).

In 20 artikelen wordt de hoofddoek expliciet in verband gebracht met **seksualiteit**. Over de hoofddoek wordt geschreven in termen als 'bedoeld om zich te ontworstelen aan de geile blikken van de man' (14-01-2003, art. 38) of iets dat in elk geval 'aantoont dat zij de seksuele moraliteit niet heeft overschreden' (01-03-2004, art. 95). Echter, in 7 van de 22 artikelen (2 mannen, 4 vrouwen, 1 onbekend) wordt de hoofddoek beschreven als iets dat juist aanspoort tot deze 'geile blikken' of 'overschrijding'. In artikel 78 (20-12-2003) bespreken jongens op de middelbare school 'de opwindende kanten van de hoofddoek.' Ook wordt naar aanleiding van een Etos-commercial gesproken over 'het sexappeal van een hoofddoekje' (18-03-2004, art. 106). Een auteur, die zelf inmiddels haar hoofddoek al jaren niet meer draagt, schrijft in artikel 129 (26-11-2004) over de hoofddoek als haar 'enige manier om aan seksueel genot te proeven.' Ze is ervan overtuigd dat dit voor veel hoofddoekdragende vrouwen het geval is, met name wanneer de hoofddoek wordt gecombineerd met make-up; lippenstift zou een contrast vormen met de 'zogenaamde' reden om de hoofddoek te dragen.

De tweezijdigheid op dit vlak wordt in artikel 44 (24-01-2003) letterlijk verwoord door twee hoofddoekdragende deelnemers van een inburgeringscursus. Ze dragen een hoofddoek in plaats van een niqaab, 'omdat het bedekken van het vrouwelijk gezicht alleen is toegestaan als een vrouw afstotend lelijk is of juist opwindend mooi.'

In 15 artikelen wordt expliciet ingegaan op de mate waarin de hoofddoek **onderdrukkend** zou kunnen zijn. Daarvan wordt in 5 artikelen vermeld dat de hoofddoek onderdrukkend is, zoals in artikel 6 met 'het afdoen ervan is een teken van emancipatie' (18-05-2002) en in artikel 90 met 'de statische betekenis van het hoofddoekje is: onderdrukking van vrouwen door mannen die bang zijn overweldigd te worden door hun eigen driften' (20-02-2004). In 6

artikelen wordt gesteld dat de hoofddoek niet onderdrukkend is; ‘geen onderdrukte vrouw zien onder de hoofddoek’ (26-11-2004, art. 129). Daarnaast komt in 4 artikelen (een afgeleide van) het woord ‘onderdrukking’ naar voren zonder dat duidelijk wordt of de auteur of spreker het hiermee eens is. Een voorbeeld hiervan is artikel 25 (21-12-2002): ‘er wordt vaak gezegd dat de hoofddoek vrouwonderdrukkend is.’

In 14 artikelen wordt het woord **identiteit** gebruikt in relatie tot de hoofddoek, zoals zichtbaar in artikel 8 (08-07-2002) met ‘middel om je identiteit te showen’ en in artikel 68 (28-10-2003) met ‘symbool van nieuwe identiteit.’ Opvallend hierin is dat de term ‘identiteit’ in deze artikelen wordt gerelateerd aan een identiteit die niet (volledig) Nederlands is. Hierop wordt nader ingegaan in paragraaf 5.3.

In 13 artikelen wordt de hoofddoek een **symbool** genoemd. Deze symboliek heeft in de artikelen betrekking op de islam, identiteit, onderdrukking, cultuur en politiek. Voorbeelden zijn binaire posities als ‘het meest zichtbare symbool van de islam’ (26-11-2004, art. 129), het hierboven genoemde ‘symbool van nieuwe identiteit’ (28-10-2003, art. 68), ‘hoofddoek staat symbool voor de vrouw als ondergeschikt wezen’ (13-04-2004, art. 110), ‘de hoofddoek is een cultureel symbool met meerdere betekenissen’ (20-02-2004, art. 90) en ‘de hoofddoek is een politiek symbool’ (16-10-2004, art. 125). Dit gebeurt vooral sinds oktober 2003; slechts 2 artikelen zijn voor die tijd geschreven.

In 13 artikelen blijkt de **kleur** van de hoofddoek relevant, bijvoorbeeld wanneer de hoofddoek wordt afgestemd op bedrijfskleding: ‘hoofddoek in de kleuren van de Albert Heijn’ (18-01-2003, art. 42). Daarnaast wordt beschreven hoe jonge moslima’s modetips uitwisselen met betrekking tot ‘veelkleurige zijden of satijnen sjaals die ze onder hun kin vastknopen en die ver over hun voorhoofd uitsteken’ (20-12-2003, art. 78). Ook in artikel 88, 127 en 136 (12-02-2004; 20-11-2004; 31-12-2004) wordt de hoofddoek in verband gebracht met mode. Dat blijkt uit de binaire posities ‘de hoofddoek ontbreekt op het lijstje van begeerlijke items in de modebladen’ in artikel 88, en het ‘geen hippe hoofddoek met allemaal kleurtjes’ willen dragen ‘omdat dat meer voor de mode is’ (20-11-2004, art. 127). Volgens de auteur van artikel 136 is het ‘nog maar een stap naar het constateren van (de hoofddoek als, red.) het verschijnsel mode.’ Deze 4 artikelen vormen echter een uitzondering; over het algemeen is het bij de hoofddoek ‘niet de bedoeling dat het opvalt en leuk staat’ (08-07-2002, art. 9), maar ligt de beweegreden meer bij religie of (de daaraan gekoppelde) omgang met seksualiteit.

In 8 artikelen komen de **praktische aspecten** van de hoofddoek naar voren. Zo zou het lastiger zijn een luistertoets af te leggen (10-02-2003, art. 49) en maakt de hoofddoek scheikunde-, kook- en gymlessen onveilig (21-12-2002, art. 25; 11-01-2003, art. 32; 20-12-2003, art. 79). Daarnaast is het verre van ideaal om ‘met ingepakt hoofd 1.500 meter lopen of een handbalwedstrijd spelen’ (20-01-2003, art. 43). Ook is de hoofddoekdrager minder goed herkenbaar op een pasfoto, wat vervolgens mensensmokkel eenvoudiger maakt (30-03-2002, art. 4). Als enige tegenhanger is de hoofddoek ‘een heerlijk warme doek voor op de fiets (31-12-2004, art. 136).

5.3 Negatieve en positieve benaderingen

Uit het overzicht van de binaire paren blijkt dat de hoofddoek bijna altijd een probleem is, of in elk geval tot problemen zou kunnen leiden. Zo zou de hoofddoekdrager ‘vermiezeren door vitaminegebrek’ (20-09-2002, art. 16) of volgens de auteur overduidelijk (maar wellicht onbewust) worden onderdrukt (zie par. 5.2). Zoals al kort naar voren kwam in paragraaf 5.2, wordt de hoofddoekdrager op het gebied van emancipatie en onderdrukking vaker als benadeelde *gezien* dan dat dit door de hoofddoekdrager werkelijk zo wordt *beleefd*. Of (het effect van) de hoofddoek positief of negatief wordt benaderd, blijkt regelmatig afhankelijk van persoonlijke interpretatie en eigen ervaring, zoals weergegeven in **tekstvak 1**.

	
‘leidt tot huilen om het bespuugd, uitgelachen en uitgescholden zijn’ (04-09-2002, art. 11)	‘bedoeld om nare opmerkingen op straat en thuis uit de weg gaan’ (08-07-2002, art. 8)
‘schept afstand tussen de hoofddoekdrager en de rest van de wereld’ (13-04-2004, art. 109) en ‘zodra meisjes een hoofddoek opdoen, doen ze hun venster op de wereld dicht’ (16-10-2004, art. 125)	‘de enige manier die vrouwen hebben om zich werkelijk (buitenshuis) te emanciperen, te participeren en aan het werk te gaan’ (13-04-2004, art. 109)
‘maakt lassen en gymmen erg moeilijk’ (03-03-2004, art. 96)	‘een heerlijk warme doek op de fiets’ (31-12-2004, art. 136)
‘ik mag niet meer zo hard lachen en rare dingen zeggen met een hoofddoek’ (20-11-2004, art. 127)	‘meiden met de grootste bek zijn ook de meiden met de grootste hoofddoeken’ (12-02-2004, art. 88)
‘geen hoofddoek dragen, omdat de mensen in het Westen meer gewend zijn dan in een islamitisch land’ (23-03-2004, art. 91)	‘middel om te ontworstelen aan de westerse schoonheidscultus’ (04-01-2003, art. 28)
‘het is slecht voor je ontwikkeling tot vrij mens om een hoofddoekje te dragen’ (16-03-2004, art. 104)	‘vergroot je bewegingsvrijheid en autonomie’ (28-10-2003, art. 68)
‘wanneer je zonder hoofddoek naar buiten gaat, gaat het blijkbaar helemaal mis en kom je misschien in de hel’ (11-01-2003, art. 35)	‘niet alleen een moslimvrouw met hoofddoek kan een moslimvrouw zijn’ (23-09-2002, art. 18)
‘de hoofddoek beknelt hun verstand; met de hoofddoekdrager valt niet te discussiëren’ (16-10-2004, art. 125)	‘opmerken dat ze met de hoofddoek haar haar bedekt, niet haar hersenen’ (10-12-2004, art. 133)

Tekstvak 1 Voorbeelden van binaire posities die elkaar tegenspreken door verschil in ervaring of interpretatie.

Dat argumenten of beweringen onderhevig kunnen zijn aan eigen ervaring en interpretatie van de auteur of spreker, blijkt eveneens uit **tekstvak 2**. Daarin is zichtbaar hoe de argumenten om de hoofddoek onderdrukkend of juist niet-onderdrukkend te noemen vrijwel identiek zijn. Waar de vrouwelijke imam ‘de bescherming tegen mannen’ als iets positiefs benadert, zet de auteur van artikel 129 (26-11-2004) deze bescherming allereerst neer als ‘waarschijnlijk niet eens waar,’ en benadert ze deze bescherming vervolgens met sarcasme: de hoofddoek houdt onder andere ‘de hoer roepende jongen koest,’ maar dat ziet de auteur – zo blijkt uit de bewoordingen en context – overduidelijk niet als taak van de vrouw. De invloed van ervaring is ook zichtbaar met betrekking tot het ‘seksueel genot’; volgens de vrouwelijke imam houdt de hoofddoek deze meer tegen dan dat het ertoe uitnodigt, terwijl de hoofddoek voor de auteur van artikel 129 (26-11-2004) juist ‘de enige manier werd om aan seksueel genot te proeven.’

<p>Vrouwelijke imam: “De hoofddoek bepaalt met welke bedoelingen iemand naar je kijkt. Het bewaart schoonheid voor de rechtmatige echtgenoot, en is niet bedoeld om een vrouw kort te houden. Het moet beschermen, juist omdat een vrouw zo waardig is. Met de hoofddoek word je minder begeerd op straat. Je levert dus iets in voor je eigen veiligheid. Zonder hoofddoek zou je de deur wijd open zetten, waardoor de dief kan inbreken (context: verkrachten).” (24-08-2002, art. 10)</p>	<p>Auteur als tegenstander van de hoofddoek: “Met een hoofddoek geef je alle mannen het recht controle uit te oefenen op jou. Ik geloof er geen biet van dat mannen wel twee keer nadenken voordat ze met je flirten als je een hoofddoek op hebt. Maar het houdt de imam, je broer, vader en ‘hoer roepende jongen’ koest. De hoofddoek was mijn enige manier om aan seksueel genot te proeven. Gelukkig wist ik toen nog niet dat daar de doodstraf op stond.” (26-11-2004, art. 129)</p>
--	--

Tekstvak 2 Voorbeeld van artikelen waarin het argument van de voorstander gelijk is aan die van de tegenstander van de hoofddoek.

Naast de hierboven benoemde problemen (zie ook tv. 2) wordt regelmatig ingegaan op de positie en kansen die de hoofddoekdrager heeft op de arbeidsmarkt (zie tv. 3). Daarbij blijkt de hoofddoek vooral een belemmerende factor (zie nr. 8 in tv. 3). Toch is de hoofddoek in een aantal gevallen juist de *slutel* tot de arbeidsmarkt, zeker ingeval de hoofddoekdrager haar huis niet zonder de hoofddoek wil verlaten (zie nr. 5 in tv. 3). De hoofddoek is in dat geval ‘een middel om mee te doen aan het openbare leven’ (16-03-2004, art. 103). Een volledig overzicht van binaire posities met betrekking tot de arbeidsmarkt is opgenomen in bijlage 3.

<ol style="list-style-type: none"> 1 ‘voor een verbod zijn op alle vormen van religieuze symboliek in overheidsinstellingen en door de overheid gefinancierde instituten’ (11-03-2003, art. 34) 2 ‘rekening houden met een hoofddoek voor de au pair thuis komt niet neer op discriminatie’ (13-01-2003, art. 36) 3 ‘hoofddoekje achter de kassa is prima’ (14-01-2003, art. 37) 4 ‘een baan weigeren waar je geen hoofddoek mag dragen’ (18-01-2003, art. 42) 5 ‘wanneer geëist wordt dat de hoofddoek af moet ga ik thuiszitten’ (24-01-2003, art. 44) 6 ‘als alloctonen filosofie of vrijetijdskunde gaan studeren is dat een groter teken van emancipatie dan het afzweren van de hoofddoek’ (04-10-2003, art. 65) 7 ‘zeggen dat de hoofddoek af moet voordat je gaat werken is het opwerpen van een nieuwe drempel’ (22-10-2003, art. 67) 8 ‘wanneer je solliciteert met een hoofddoek, maak je geen schijn van kans’ (23-02-2004, art. 91) 9 ‘wanneer een ambtenaar een hoofddoek draagt, zet de staat andere religies en atheïsme op achterstand’ (03-03-2004, art. 96) 10 ‘een hoofddoekverbod in publieke functies past bij een seculiere en neutrale staat’ (05-03-2004, art. 98) 11 ‘niet denken dat Albert Heijn de islam propageert als er een mevrouw met hoofddoek achter de kassa zit’ (09-03-2004, art. 99) 12 ‘de hoofddoek is de enige manier die vrouwen hebben om zich werkelijk (buitenshuis) te emanciperen, te participeren en aan het werk te gaan’ (13-04-2004, art. 109) 13 ‘de gehooftdoekte is geen lange carrière op de arbeidsmarkt beschoren’ (13-04-2004, art. 109) 14 ‘hoe goed de juf met hoofddoek ook is in haar vak, ze moet tegen vooroordelen opboksen’ (19-06-2004, art. 115) 15 ‘iedereen vindt het al heel normaal dat je in Nederland geen baan krijgt als je een hoofddoek draagt’ (23-12-2004, art. 135)

Tekstvak 3 Voorbeelden van binaire posities met betrekking tot de arbeidsmarkt.

Met betrekking tot de genoemde effecten van de hoofddoek valt op dat de positieve effecten alleen merkbaar zijn voor de hoofddoekdrager; de negatieve effecten worden daarentegen ook door haar omgeving ervaren. Naast dat de omgeving van de hoofddoekdrager zich afvraagt of de positieve effecten daadwerkelijk positief *zijn*, is het alleen de drager die zich er goed bij voelt ‘haar identiteit te showen’ (08-07-2002, art. 8) of zich te beschermen tegen blikken van mannen (14-01-2003, art. 38); haar omgeving heeft in deze artikelen geen baat bij de hoofddoek. Wel wordt haar omgeving regelmatig als ‘benadeelde’ geprofileerd. De hoofddoek zou tenslotte ‘communicatie bemoeilijken’ (13-03-2004, art. 102), iemand ‘ongemakkelijk laten voelen’ (13-04-2004, art. 109) of op grotere schaal: ‘een cultuur om zeep helpen’ (05-09-2002, art. 12). Met betrekking tot die cultuur valt op dat zowel impliciet als expliciet onderscheid

wordt gemaakt tussen de westerse dan wel Nederlandse cultuur enerzijds en de cultuur waartoe de hoofddoek zou behoren anderzijds. **Tekstvak 4** bevat 38 binaire posities waaruit dit onderscheid blijkt. Hierin zijn alleen de binaire posities meegenomen waarbij dit onderscheid moeilijk kan worden ontkend, waarbij de context regelmatig cruciaal is. Bepaalde binaire posities zijn zonder deze context namelijk moeilijk te plaatsen, waaronder ‘is één pot nat met baardmannen.’ In het artikel is duidelijk dat baardmannen volgens de auteur tot niet-westerse islamitische gebieden of culturen behoren.

- 1 ‘horen niet thuis in de nastreving van de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen’ (12-01-2002, art. 1)
- 2 ‘instrument van fundamentalistische of rechtzinnige ouders om hun dochters weg te houden van de door hen verfoeilijkte westerse cultuur’ (26-01-2002, art. 2)
- 3 ‘tolereren ervan houdt veel allochtone meisjes weg van juist dat gedachtegoed dat aan deze tolerante houding ten grondslag ligt’ (26-01-2002, art. 2)
- 4 ‘is onderdeel van ‘anders zijn’’ (26-01-2002, art. 3)
- 5 ‘verwijst naar (niet-Nederlands, red.) cultureel zelfvertrouwen’ (19-04-2004, art. 5)
- 6 ‘gehoofddeckte moslima gedraagt zich niet westers’ (20-09-2002, art. 16)
- 7 ‘is één pot nat met baardmannen’ (20-09-2002, art. 16)
- 8 ‘draagt ongewenste opvattingen uit’ (21-12-2002, art. 25)
- 9 ‘mogelijk een daad van identificatie, laten zien dat je bij een groep hoort’ (21-12-2002, art. 25)
- 10 ‘drager wordt verondersteld een vluchteling te zijn de dochter van een oliesjeik’ (04-01-2003, art. 28)
- 11 ‘als ze dan toch een hoofddoekje willen dragen, dan horen ze niet in het publieke domein thuis’ (11-01-2003, art. 34)
- 12 ‘drager moet niets hebben van het klassieke westerse ‘ondeugende meisje’’ (11-01-2003, art. 35)
- 13 ‘meer nog dan in de hoofddoek, komt in de niqaab al het protest tegen de seksuele vrijheid en westerse manieren tot uiting (11-01-2003, art. 35)
- 14 ‘niet verwachten dat zijn dochters een hoofddoek dragen omdat hij verwacht dat ze 100% Nederlands zijn’ (23-08-2003, art. 60)
- 15 ‘meisjes die hier een hoofddoek dragen willen zich profileren en willen confronteren’ (22-11-2003, art. 72)
- 16 ‘hoofddoek laat mensen denken dat je geen Nederlands spreekt’ (22-11-2003, art. 72)
- 17 ‘de hoofddoek hoort bij hun cultuur en godsdienst’ (27-11-2003, art. 74)
- 18 ‘de hoofddoek weigeren omdat je bang bent witte leerlingen te verliezen’ (27-11-2003, art. 74)
- 19 ‘is moeilijk te verenigen met gelijkberechtiging van man en vrouw’ (13-12-2003, art. 77)
- 20 ‘als gastland omgaan met hoofddoekjes’ (20-12-2003, art. 78)
- 21 ‘elke hoofddoekkwesie kenmerkt zich door: ‘Je mag hier zijn, maar wij bepalen de voorwaarden’ (20-12-2003, art. 78)
- 22 ‘beschouwen als bewijs van de mislukking van de integratie’ (20-12-2003, art. 78)
- 23 ‘maakt een statement tegen de westerse samenleving’ (24-01-2004, art. 86)
- 24 ‘zich in vrijheid aangetast voelen wanneer je een nieuw paspoort in ontvangst moet nemen van een ambtenaar met een hoofddoek op’ (20-02-2004, art. 90)
- 25 ‘jonge moslima’s in het Westen die een hoofddoekje dragen ‘om aandacht te trekken, om op te vallen, een vorm van exhibitionisme, van uitdagen’ (20-02-2004, art. 90)
- 26 ‘een hoofddoekverbod in publieke functies past bij een seculiere en neutrale staat’ (05-03-2004, art. 98)
- 27 ‘in het domein van de staat niet met hoofddoekjes geconfronteerd willen worden’ (16-03-2004, art. 104)
- 28 ‘toelaten dat een ambtenaar in werktijd een hoofddoek draagt is geen teken dat de staat neutraal is’ (18-03-2004, art. 105)
- 29 ‘de hoofddoek schept afstand tussen de drager en de rest van de wereld’ (13-04-2004, art. 109)
- 30 ‘de hoofddoek belemmert integratie’ (14-04-2004, art. 111)
- 31 ‘de hoofddoek getuigt van een ongewenst politiek bewustzijn’ (14-04-2004, art. 111)
- 32 ‘het past niet in de traditie van Nederland om hoofddoeken in functies te dragen’ (art. 112)
- 33 ‘veel vrouwen die de hoofddoek willen dragen, kennen een eenheid tussen religie en staat en snappen daardoor de discussie niet’ (20-04-2004, art. 112)
- 34 ‘zeggen: ‘Je bent aardig, nou nog die hoofddoek af, dan ben je een van ons’’ (08-07-2004, art. 117)
- 35 ‘een vorm om te tonen dat ze zowel modern als islamitisch zijn’ (12-07-2004, art. 119)
- 36 ‘weten dat in de westerse wereld op termijn geen toekomst is voor islamitische leefregels (waar de hoofddoek volgens de spreker een onderdeel van is, red.)’ (04-12-2004, art. 132)
- 37 ‘iedereen vindt ‘t al heel normaal dat je in Nederland geen baan krijgt als je ‘n hoofddoek draagt’ (art. 135)
- 38 ‘blauwogige vrouwen zullen iets meer moeite hebben met de hoofddoek op de fiets; voor donkerogigen is de hoofddoek op de fiets gewoon een verlengde van de situatie waarin ze nu al verkeren’ (art. 136)

Tekstvak 4 Voorbeelden van binaire posities waarin de hoofddoek wordt gepositioneerd als losstaan van – of bedreigend voor een cultuur.

De binaire posities waarin de hoofddoek wordt gepositioneerd als losstaand *van* – of zelfs bedreigend *voor* de westerse dan wel Nederlandse cultuur, worden regelmatig tegengesproken, zoals zichtbaar in **tekstvak 5**. Echter, op een enkele uitzondering na, ligt de aard van dat tegengeluid meer op de mate waarin het *terecht* is dat de hoofddoek als bedreiging of als discussiepunt wordt gezien. Daarmee wordt dus niet beweerd dat de hoofddoek tot de Nederlandse cultuur of het Nederlandse burgerschap behoort, hetgeen in de binaire posities in tekstvak 4 wordt ontkend. Hoewel er dus een licht tegengeluid wordt gegeven (zie tv. 5), kan worden gesteld dat de hoofddoek in dit corpus over het algemeen niet tot de Nederlandse cultuur of Nederlands burgerschap behoort, waarbij de algemene opvatting lijkt dat dit zo moet blijven.

1	'aan een hoofddoek zie je niet of iemand een 'intolerante houding' heeft' (21-12-2002, art. 25)
2	'het is maar een lapje stof' (04-01-2003, art. 28)
3	'draagt bij aan afspiegeling van bevolking in supermarkt' (14-01-2003, art. 37)
4	'hoofddoek wijst niet op 'niet geïntegreerd zijn'' (17-01-2003, art. 41)
5	'wordt gedragen door meiden in het Nederland van nu' (28-10-2003, art. 68)
6	'over hoofddoekjes moeten we niet moeilijk doen' (28-10-2003, art. 69)
7	'door de hoofddoek te weigeren geef je aan dat dat deel van de samenleving niet welkom is' (27-11-2003, art. 74)
8	'als iemand een hoofddoek draagt: kijk naar hoe een mens zich gedraagt, en niet naar wat hij draagt' (03-01-2004, art. 82)
9	'een hoofddoek is geen uiting van een anti-westers sentiment' (23-02-2004, art. 91)
10	'niet denken dat Albert Heijn de islam propageert als er een mevrouw met hoofddoek achter de kassa zit' (09-03-2004, art. 99)
11	'belemmert een gemeentelijk ambtenaar niet bij paspoortuitgifte' (12-03-2004, art. 101)
12	'een argument dat niet opgaat in het hoofddoekendebat is de veronderstelling dat het dragen van een hoofddoek in tegenspraak is met het principe van kerk en staat' (13-03-2004, art. 102)
13	'als de ambtenaar die een paspoort uitreikt een hoofddoek draagt, is er geen enkele reden te vrezen voor de kwaliteit van het paspoort' (16-03-2004, art. 104)
14	'niet geloven in een eenduidige relatie tussen islam en hoofddoek' (13-04-2004, art. 109)
15	'het is Nederlands om een stellig antwoord te eisen op de vraag: waarom draag je die hoofddoek?' (27-11-2004, art. 130)
16	'opmerken dat ze met de hoofddoek haar haar bedekt, niet haar hersenen' (10-12-2004, art. 133)

Tekstvak 5 De binaire posities waarin een (licht) tegengeluid wordt gegeven aan de binaire posities in tekstvak 4.

Het gemaakte onderscheid tussen de cultuur waartoe de hoofddoek wordt gerekend enerzijds en de westerse dan wel Nederlandse cultuur anderzijds kwam in tekstvak 3 als relevant naar voren in de positie en kansen van de hoofddoekdrager op de arbeidsmarkt. Ook specifiek in het onderwijs is dat onderscheid in cultuur relevant, blijkt uit het hoge aantal artikelen binnen dit thema en het overzicht van binaire posities. Voorbeelden van binaire posities waaruit dit blijkt, zijn weergegeven in **tekstvak 6**. Een volledig overzicht is opgenomen in bijlage 4. In grote lijnen lijkt bij de hoofddoek in het onderwijs hetzelfde dilemma te gelden als bij de arbeidsmarkt; enerzijds is de hoofddoek voor velen ongewenst, anderzijds kan een hoofddoekverbod segregatie bevorderen (zie bijv. nr. 2 in tv. 6). Daarbij is de aanname zichtbaar dat in het onderwijs – meer dan op de arbeidsmarkt – sprake is van 'vorming'; kortgezegd wordt het onderwijs gezien als de plek waar ideeën kunnen worden aangeleerd en bijgeschaafd. Artikel 93 (27-02-2004): 'Als het op school vanzelfsprekend wordt geen hoofddoek te dragen, wennen islamitische jongens eraan dat onbedekt haar niets bijzonders is en niets met zedelijkheid te maken heeft.' Dit is slechts een voorbeeld van artikelen waarin het *de hoofddoekdragende leerlingen* (of leerlingen met affiniteit met de hoofddoek) zijn die 'ergens aan moeten wennen' of zich in elk geval 'moeten aanpassen' (zie nr. 5 en 8 in tv. 6). Van de andere leerlingen – vaak aangeduid als 'de witte leerlingen' – wordt op dat gebied minder verwacht; er is hooguit de angst dat ze vertrekken wanneer het aandeel hoofddoekjes op

scholen stijgt (zie nr. 10 in tv. 6). Slechts een enkele keer worden ook de als wit aangeduide leerlingen gepositioneerd als leerlingen die iets kunnen leren met betrekking tot normen en waarden. Artikel 82 (03-01-2004): ‘Door eigen vooroordeel ten aanzien van leerlingen met hoofddoekjes aan de kant te schuiven, laat je zien dat kinderen van alle godsdiensten en gezindten op school welkom zijn.’

1	‘hoofddoek maakt een school gefundamenteerd’ (12-01-2002, art. 1)
2	‘Nederlanders zijn bang dat als je hoofddoeken gaat verbieden, de meisjes niet meer naar school gaan’ (11-01-2003, art. 34)
3	‘de school in verlegenheid brengen door te weigeren de hoofddoek in de klas af te doen’ (15-01-2003, art. 39)
4	‘de school is zo veilig dat meisjes gerust hun hoofddoek af kunnen zetten’ (15-01-2003, art. 39)
5	‘ze moeten een school bezoeken waar ze met hoofddoekje welkom zijn’ (07-08-2003, art. 58)
6	‘de eerste keer dat de school met een hoofddoek werd geconfronteerd’ (07-08-2003, art. 59)
7	‘het zijn niet de christelijke scholen of overheidsinstanties die de segregatie van deze meisjes bewerkstelligen door ze met hoofddoek te weigeren’ (28-10-2003, art. 68)
8	‘je moet kiezen: de hoofddoek niet meer in de klas dragen of van school gaan’ (22-11-2003, art. 72)
9	‘niet op de schoolfoto mogen met je hoofddoek’ (22-11-2003, art. 72)
10	‘de hoofddoek weigeren omdat je bang bent witte leerlingen te verliezen’ (27-11-2003, art. 74)
11	‘door eigen vooroordeel ten aanzien van leerlingen met hoofddoekjes aan de kant te schuiven, laat je zien dat kinderen van alle godsdiensten en gezindten op school welkom zijn’ (03-01-2004, art. 82)
12	‘als het op school vanzelfsprekend wordt geen hoofddoek te dragen, wennen islamitische jongens eraan dat onbedekt haar niets bijzonders is en niets met zedelijkheid te maken heeft’ (27-02-2004, art. 93)
13	‘als het op school vanzelfsprekend wordt geen hoofddoek te dragen, kunnen meisjes zich zonder hoofddoek veilig voelen’ (27-02-2004, art. 93)
14	‘een hoofddoek op school kan een belangrijke bijdrage leveren aan de emancipatie en integratie (27-02-2004, art. 93)
15	‘een leerling op een Nederlandse openbare school kan geen religieuze vrijheid ervaren als een lerares met een hoofddoek voor de klas staat’ (03-03-2004, art. 96)

Tekstvak 6 Voorbeelden van binaire posities met betrekking tot het onderwijs.

In de 136 artikelen ligt dus een sterke nadruk op de problemen die de hoofddoek met zich meebrengt; hetzij op het gebied van emancipatie, integratie, arbeidsmarkt of onderwijs. Nu dit wordt gecombineerd met de vaststelling dat argumenten van hoofddoekdragers de eventuele negatieve attitude van lezers zelfs kunnen bevestigen in plaats van beïnvloeden, is de kans kleiner dat de onderzochte artikelen bijdragen aan een positieve beeldvorming rondom de hoofddoek. Deze beeldvorming wordt daarnaast gevormd door af te wijken van de

‘niet zomaar een lullig lapje’ (12-01-2002, art.1)
‘voetafdruk van mannen die hen zo diep in het slijk hebben geduwd’ (20-09-2002, art. 16)
‘textielgevangenis’ (20-01-2003, art. 43)
‘islamitische jodenster’ (20-02-2004, art. 90)
‘dit bedeksel’ (26-11-2004, art. 129)
‘het lapje op mijn kop’ (10-12-2004, art. 133)

Tekstvak 7 Voorbeelden van binaire posities waarin wordt afgeweken van de term ‘hoofddoek’ of ‘hoofddekseel’.

gebruikelijke en neutrale term ‘hoofddoek’ of ‘hoofddekseel,’ zoals zichtbaar in **tekstvak 7**. Ook worden emotioneel beladen zinnen gebruikt als ‘jonge vrouwen die zelf voor het hoofddoekje kiezen, zijn vergelijkbaar met de joodse kapo’s in het concentratiekamp’ (20-02-2004, art. 90) en ‘mijn handen jeukten om de doek van deze mevrouw los te maken en die van haar hoofd te rukken’ (26-11-2004, art. 126).

In navolging van Dijkman (2008) is gekeken naar de instanties of personen die handelingsbekwaam worden geacht om de (verwachte) praktische en emancipatie- of integratiegerelateerde problemen te reduceren. Daarin zijn twee groepen zichtbaar. Als eerste is het vaak de hoofddoekdrager zelf, simpelweg door de hoofddoek niet meer te dragen. Voor degenen met een negatieve attitude ten opzichte van de hoofddoek is het probleem daarmee grotendeels opgelost, en voor de hoofddoekdrager wordt vaak verwacht dat het in elk geval een goede eerste stap is naar het hogere doel, dat meestal wordt geformuleerd in termen van

emancipatie en integratie. Ten tweede wordt vaak een beroep gedaan op personen die functioneel bij de kwestie zijn betrokken (zie par. 5.4). Daarbij lijkt de achterliggende gedachte dat als de drager de hoofddoek nog steeds *wil*, ervoor moet worden gezorgd dat dit niet meer *mag*. Er wordt gespeculeerd over het ‘of’ en ‘de manier waarop’ dat moet worden gerealiseerd; want hoewel veel auteurs en sprekers een hoofddoekverbod als oplossing zien, worden er ook vraagtekens bij geplaatst, zoals ook al werd aangestipt bij de binaire posities met betrekking tot de arbeidsmarkt en het onderwijs (zie tv. 3 en 6). Een overzicht van vragen of nieuwe drempels die het hoofddoekverbod oproept, zijn opgenomen in bijlage 5. In **tekstvak 8** zijn 25 voorbeelden opgenomen. Zo vraagt een auteur zich af of het hoofddoekjesverbod wel nodig is omdat ‘integratie nu eenmaal tijd kost’ (nr. 22 in tv. 8), wordt ingegaan op de juridische haalbaarheid (bijv. nr. 4 in tv. 8), worden vraagtekens gesteld bij het effect van een hoofddoekverbod (bijv. nr. 1, 7, 9 en 21 in tv. 8) en wordt geen positief effectief verwacht van ‘alleen maar roepen: ‘je bent achterlijk, doe gewoon die hoofddoek af, domme trut,’ omdat je dan alleen maar ‘mensen de gordijnen injaagt’ (nr. 24 in tv. 8).

- 1 ‘tolereren van de hoofddoek houdt veel allochtone meisjes weg van juist dat gedachtegoed dat aan deze tolerante houding ten grondslag ligt’ (26-01-2002, art. 2)
- 2 ‘verbod is een aanval op de islamitische geloofsovertuiging’ (15-01-2003, art. 40)
- 3 ‘zonder respect uit katholieke visie kan iedereen wel zeggen: eruit met die hoofddoeken’ (25-06-2003, art. 55)
- 4 ‘hoofddoekverbod op school staat meestal op gespannen voet met de gelijke-behandelingswet’ (07-08-2003, art. 59)
- 5 ‘pleiten voor schooluniformen omdat op die manier het dragen van hoofddoeken door moslimmeisjes onmogelijk wordt gemaakt’ (28-10-2003, art. 69)
- 6 ‘de hoofddoek weigeren omdat je bang bent witte leerlingen te verliezen is misbruik van je uitzonderingspositie’ (27-11-2003, art. 74)
- 7 ‘het is ernstig te betwijfelen of een wettelijk verbod op hoofddoekjes op school uitkomst biedt’ (13-12-2003, art. 77)
- 8 ‘moeilijker een baan krijgen zorgt er niet voor dat de hoofddoek niet gedragen wordt’ (20-12-2003, art. 78)
- 9 ‘verbieden van hoofddoeken op scholen wakkert politiek engagement onder moslims aan’ (20-12-2003, art. 78)
- 10 ‘de grens van overheidsbemoeienis ligt bij het functionele aspect van de hoofddoek’ (20-12-2003, art. 79)
- 11 ‘als veel vrouwen een hoofddoek gaan dragen omdat het cool is, wordt dit accessoire misschien eindelijk ontdaan van de loodzware politieke en religieuze connotatie’ (12-02-2004, art. 88)
- 12 ‘hoofddoekendebat biedt radicale migrantenleiders een uitgelezen kans om op een moslimticket politiek te bedrijven’ (12-02-2004, art. 88)
- 14 ‘voorzitter zijn van een wet die uitdrukkelijk het dragen van hoofddoekjes op scholen verbiedt’ (12-02-2004, art. 89)
- 15 ‘in de discussie over het wel of niet toestaan van een hoofddoek op school wordt uitsluitend geredeneerd vanuit religieus of politiek opzicht; de hoofddoek wordt niet vanuit de pedagogiek benaderd’ (27-02-2004, art. 93)
- 16 ‘de hoofddoek weigeren is discriminatie op basis van geloofsovertuiging’ (03-03-2004, art. 96)
- 17 ‘het spreekt vanzelf dat de VVD de hoofddoek moet verbieden’ (04-03-2004, art. 97)
- 18 ‘ontwikkelen van een pragmatische gedragslijn met betrekking tot het al dan niet dragen van hoofddoekjes’ (12-03-2004, art. 101)
- 19 ‘de acceptatie van de hoofddoek is bij ‘zelfregulerend vermogen’ groter dan wanneer van bovenaf maatregelen worden uitgevaardigd’ (12-03-2004, art. 101)
- 20 ‘er zou een landelijke gedragslijn tot het dragen van hoofddoekjes moeten komen’ (12-03-2004, art. 101)
- 21 ‘een onprettig gevoel bij een deel van de bewoners van de stad verdwijnt niet door een verbod op hoofddoekjes’ (12-03-2004, art. 101)
- 22 ‘hoofddoekendebat is wellicht niet nodig, omdat integratie gewoon tijd kost’ (16-03-2004, art. 103)
- 23 ‘tegen een verbod op de hoofddoek zijn, omdat tegenover de verplichting door anderen ook een zelfbewuste keuze voor de hoofddoek kan staan’ (16-03-2004, art. 103)
- 24 ‘het werkt niet als je alleen maar roept: ‘je bent achterlijk, doe gewoon die hoofddoek af, domme trut’, dan jaag je mensen de gordijnen in’ (27-03-2004, art. 108)
- 25 ‘de hoofddoek moeten afdoen heeft iets ontrends’ (19-06-2004, art. 116)

Tekstvak 8 Binaire posities waarin gespeculeerd wordt over de manier waarop met de hoofddoek moet worden omgegaan.

5.4 Sprekers

Met het oog op het contexthoofdstuk en de discursieve dimensie van Fairclough (2010) is bij elk artikel genoteerd welke sprekers een platform kregen en in welke secties (tabel 3a) en thema's (tabel 3b) dat platform werd gecreëerd. Uit deze analyse blijkt dat er 152 sprekers aan het woord kwamen, verdeeld over 122 van de 136 artikelen. Deze 152 sprekers kunnen in 7 groepen worden verdeeld (zie tabel 3a). Met uitzondering van de 12 sprekers in de groep 'overig' zijn de groepen - met nu dus een totaal van 140 sprekers - verdeeld in de 3 categorieën institutioneel-expert (politici, bestuurlijk functionarissen en deskundigen), islam-representant (moslimmannen en vrouwen zonder hoofddoek) en islam-expert (hoofddoekdragende vrouwen). De categorie institutioneel-experts had de meeste sprekers, gevolgd door islam-experts en vervolgens islam-representanten.

Tabel 3a

Het aantal sprekers per sectie, gesorteerd naar sprekersgroep.

Sectie	Institutioneel-experts			Islam-representanten		Islam-experts	
	Politici N=28	Bestuurlijk functionarissen N=35	Deskundigen N=16	Vrouwen zonder hoofddoek N=16	Moslimman N=9	Hoofddoekdragende vrouw N=36	Overig N=12
Binnenland	53,6%	51,4%	43,8%	18,8%	22,2%	47,2%	8,3%
Opinie	21,4%	5,7%	18,8%	12,5%		5,6%	33,3%
Zat. Bijvoegsel		11,4%	18,8%	37,5%	33,3%	27,8%	
Voorpagina	7,1%	20,0%		6,3%	11,1%	8,3%	16,7%
Med./boek/kunst	7,1%		6,3%	6,3%		2,8%	33,3%
Leven & Thema		5,7%			22,2%		
Wetenschap & onderwijs	7,1%			18,8%		2,8%	8,3%
Overig			6,3%				8,3%
Economie		5,7%			11,1%	2,8%	
Achterpagina						2,8%	8,3%
Sport	3,6%						

In **tabel 3a** is weergegeven in welke secties de sprekers aan het woord komen, met de onderliggende aanname dat de sectie iets zegt over de prominentie en daarmee de prioriteit van de citaten; bijvoorbeeld het verschil tussen de voorpagina en het Zaterdag Bijvoegsel. Daarnaast is de sectie waarin een artikel wordt geplaatst vaak een eerste indicator voor het onderwerp van het artikel.

Vier van de zes sprekersgroepen komen het meest voor in de sectie Binnenland (zie tabel 3a). De uitzondering vormen de moslimmannen en vrouwen zonder hoofddoek; zij komen het meest aan het woord in het Zaterdag Bijvoegsel en hebben de sectie Binnenland als goede (gedeelde) tweede. Politici zijn daarentegen geen enkele keer geciteerd in het Zaterdag Bijvoegsel; voor hen staat de sectie Opinie op de tweede plek. De groep bestuurlijk functionarissen komt in vergelijking met de andere sprekersgroepen het meest aan het woord op de voorpagina.

Wanneer dus per categorie wordt geanalyseerd, komen de institutioneel- en islam-experts vooral aan het woord in de grootste sectie: Binnenland. De islam-representanten zijn daarentegen met name aanwezig in het Zaterdag Bijvoegsel. Voor de islam-experts is het Zaterdag Bijvoegsel een sterke tweede, terwijl de institutioneel-experts hier nauwelijks aan het woord komen. De voorpagina werd het meest gevuld door de institutioneel-experts, in vergelijking met de andere twee categorieën.

Tabel 3b

Het aantal sprekers per thema, gesorteerd naar sprekersgroep.

Thema	Institutioneel-experts			Islam-representanten		Islam-experts	
	Politici	Bestuurlijk functionarissen	Deskundigen	Vrouwen zonder hoofddoek	Moslimman	Hoofddoekdragende vrouw	Overig
	N=28	N=35	N=16	N=16	N=9	N=36	N=12
Onderwijs	32,1%	74,3%	50,0%	50,0%	77,8%	61,1%	16,7%
Emancipatie	10,7%		18,8%	37,5%		11,1%	50,0%
Integratie	21,4%	2,9%	12,5%	12,5%	11,1%	19,4%	16,7%
Arbeidsmarkt	28,6%	17,1%	6,3%		11,1%	5,6%	
Overig	3,6%	5,7%	12,5%				16,7%
Kunst & Med.	3,6%					2,8%	16,7%

Alle groepen sprekers komen het meest aan het woord in de artikelen waarin onderwijs het thema was (zie **tabel 3b**). Dit is tevens het grootste thema binnen de artikelen. Het thema arbeidsmarkt is bij politici en bestuurlijk functionarissen een sterke tweede; evenals bij de moslimmannen, maar dat lijkt niet significant. Bij deskundigen en vrouwen zonder hoofddoek staat het thema emancipatie op de tweede plaats. Hoofddoekdragende vrouwen hebben het thema integratie op de tweede plaats.

Verder blijkt uit tabel 3b dat vrouwen zonder hoofddoek naar verhouding sterker vertegenwoordigd zijn bij het thema emancipatie dan de hoofddoekdragende vrouwen. De overige verschillen in thema's tussen deze twee groepen sprekers zijn hooguit 11%, wat bij deze aantallen niet duidelijk verwijst naar significante verschillen.

Binnen de categorie institutioneel-experts blijkt uit tabel 3b dat politici vrijwel evenredig zijn verdeeld over de thema's onderwijs, integratie en arbeidsmarkt. Bij de bestuurlijk functionarissen is hiervan geen sprake; driekwart komt hier aan het woord bij het thema onderwijs, en minder dan een vijfde spreekt bij het thema arbeidsmarkt. Ook bij de deskundigen springt het onderwijs er duidelijk bovenuit; het sprekersaantal is hier ruim het dubbele van het aantal deskundigen bij het thema emancipatie, en het vierdubbele van het aantal deskundigen bij het thema integratie.

Wanneer dus per categorie wordt geanalyseerd, is het thema onderwijs in alle categorieën het sterkst aanwezig. Het thema arbeidsmarkt is alleen bij institutioneel-experts een goede tweede; voor de islam-representanten is dit emancipatie, en voor de islam-experts het thema integratie.

5.5 Verschil tussen mannen en vrouwen

5.5.1 Auteurs

Volgend op het contexthoofdstuk is gekeken naar verschillen in benadering tussen mannen en vrouwen, in zowel de groep auteurs als de groep sprekers. Uit deze analyse blijkt allereerst dat de 136 artikelen voor 50% (N=68) zijn geschreven door vrouwen en voor 32% (N=43) door mannen. Voor de overige 18% (N=25) is het geslacht van de auteur niet bekend, of is sprake van een duo, bestaande uit 1 mannelijke en 1 vrouwelijke auteur. Statistisch significante resultaten met een betrouwbaarheid van 95% zijn in de tabellen aangegeven met een asterisk.

Tabel 4a

Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs per sectie.

Sectie	Auteurs	
	Mannen (N=43)	Vrouwen (N=68)
Binnenland	11,6%*	33,8%*
Opinie	34,9%	26,5%
Zaterdags Bijvoegsel	7,0%	17,6%
Voorpagina	9,3%	5,9%
Media, Boeken & Kunst	11,6%*	1,5%*
Leven & Thema	7,0%	2,9%
Wetenschap & Onderwijs	4,7%	4,4%
Overig	2,3%	4,4%
Economie	4,7%	1,5%
Achterpagina	2,3%	1,5%
Sport	4,7%	0,0%

Tabel 4b

Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs per thema.

Thema	Auteurs	
	Mannen (N=43)	Vrouwen (N=68)
Onderwijs	25,6%	36,8%
Emancipatie	18,6%	25,0%
Integratie	16,3%	17,6%
Arbeidsmarkt	9,4%	10,3%
Overig	16,3%	7,4%
Kunst & media	14,0%	2,9%

Tabel 4c

Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs per cluster

Cluster	Auteurs	
	Mannen (N=43)	Vrouwen (N=68)
Religie	60,5%	61,8%
Regelgeving	27,9%*	52,9%*
Bewegredenen	32,6%	35,3%
Bedekking	27,9%	14,7%
Keuzevrijheid	20,9%	22,1%
Seksualiteit	20,9%	13,2%
Onderdrukking	9,4%	10,3%
Identiteit	9,4%	13,2%
Symboliek	7,0%	13,2%
Kleur	7,0%	8,8%
Praktische aspecten	4,7%	4,4%

Uit **tabel 4a** blijkt dat mannelijke auteurs in 8 van de 10 secties naar verhouding in de meerderheid zijn. Alleen voor de secties Media, Boeken & Kunst is dit statistisch significant. De vrouwelijke auteurs zijn naar verhouding bij 2 van de 10 secties in de meerderheid. Bij de sectie Binnenland is deze meerderheid statistisch significant.

Tabel 4b laat zien dat mannen naar verhouding bij 1 van de 5 thema's in de meerderheid zijn; echter niet statistisch significant. De vrouwen zijn bij de overige 4 thema's in de meerderheid, echter zonder statistische significantie.

Artikelen waarin binaire posities zijn vastgesteld in de clusters bedekking en seksualiteit zijn voornamelijk geschreven door mannen (zie **tabel 4c**). Echter, dit is niet statistisch significant. Vrouwelijke auteurs zijn naar verhouding in de meerderheid bij de clusters regelgeving en symboliek, waarbij het cluster regelgeving statistisch significant is.

Tabel 5a
Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs, gesorteerd naar de sprekersgroepen.

Sprekersgroepen	Auteurs	
	Mannen N=43	Vrouwen N=68
Politici	23,3%	17,6%
Bestuurlijk functionarissen	2,3%*	32,4%*
Deskundigen	7,0%	13,2%
Vrouwen zonder hoofddoek	14,0%	11,8%
Moslimmannen	4,7%	8,8%
Hoofddoekdragende vrouwen	32,6%	20,6%
Overig	16,3%	7,4%

Tabel 5b
Het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs, gesorteerd naar het geslacht binnen de sprekersgroepen.

Sprekersgroepen	Geslacht	Auteurs	
		Mannen N=43	Vrouwen N=68
Politici	Mannen	16,3%*	2,9%*
	Vrouwen	4,7%	7,4%
Bestuurlijk functionarissen	Mannen	2,3%*	16,2%*
	Vrouwen		13,2%*
Deskundigen	Mannen		4,4%
	Vrouwen	4,7%	8,8%
Overig	Mannen	7,0%	
	Vrouwen		1,5%

In **tabel 5a** is weergegeven in hoeverre mannelijke en vrouwelijke auteurs verschillen in het platform dat zij bieden. De mannelijke auteurs geven in vergelijking met de vrouwen vaker het woord aan politici en hoofddoekdragende vrouwen; echter niet significant. Vrouwelijke auteurs geven ten opzichte van de mannelijke auteurs vaak het woord aan bestuurlijk functionarissen, deskundigen en moslimmannen. Dit is alleen statistisch significant bij de bestuurlijk functionarissen.

In **tabel 5b** wordt het geslacht binnen de sprekersgroepen meegenomen in de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke auteurs. Daaruit blijkt dat wanneer mannelijke auteurs een politicus aan het woord laten, dit

statistisch significant meestal een mannelijke politicus is. Ook bij de bestuurlijk functionarissen wordt statistisch significant vaker voor een man gekozen. Bij de sprekersgroep deskundigen kiezen de mannelijke auteurs alleen voor vrouwen; echter, deze laatste twee verschillen zijn niet statistisch significant.

De vrouwelijke auteurs geven binnen de sprekersgroep politici vooral het woord aan vrouwelijke politici, zonder statistische significantie. Binnen de groep bestuurlijk functionarissen ligt dit aantal ongeveer gelijk. Bij de groep deskundigen kiezen de vrouwelijke auteurs opnieuw meer voor vrouwen dan voor mannen, opnieuw zonder statistische significantie.

5.5.2 Sprekers

In de sprekersgroep **politici** zijn de mannen naar verhouding in 3 secties in de meerderheid, waarbij *Opinie en Wetenschap & Onderwijs* het meest opvallen maar niet statistisch significant zijn (zie **tabel 6a**). De vrouwen zijn naar verhouding ook zonder significantie bij 3 secties in de meerderheid; met name in de sectie *Binnenland*. In de sprekersgroep **bestuurlijk functionarissen** zijn mannen bij 1 sectie niet-significant in de meerderheid: het *Zaterdag*s Bijvoegsel. De vrouwen zijn in de overige 3 secties in de meerderheid, opnieuw zonder significantie. Bij de sprekersgroep **deskundigen** zijn mannen naar verhouding in de meerderheid bij 3 secties, waarvan geen enkele statistisch significant.

Tabel 6a

Het aantal sprekers, gesorteerd naar sprekersgroep en geslacht per sectie.

	Politici		Bestuurlijk functionarissen		Deskundigen	
	Mannen N=13	Vrouwen N=8	Mannen N=15	Vrouwen N=10	Mannen N=4	Vrouwen N=9
Binnenland	38,5%	62,5%	46,7%	50,0%	50,0%	33,3%
Opinie	30,8%	12,5%			25,0%	11,1%
Zaterdags Bijvoegsel			20,0%	10,0%	25,0%	22,2%
Voorpagina	7,7%		26,7%	30,0%		
Media/boeken/ kunst	7,7%	12,5%				11,1%
Leven & Thema			6,7%	10,0%		11,1%
Wetenschap & Onderwijs	15,4%					
Overig						11,1%
Economie						
Achterpagina						
Sport		12,5%				

Tabel 6b

Het aantal sprekers, gesorteerd naar sprekersgroep en geslacht per sectie.

Thema	Politici		Bestuurlijk functionarissen		Deskundigen	
	Mannen N=13	Vrouwen N=8	Mannen N=15	Vrouwen N=10	Mannen N=4	Vrouwen N=9
Onderwijs	53,8%*	12,5%*	80,0%	80,0%		66,6%*
Emancipatie	15,4%	12,5%			25,0%	22,2%
Integratie	15,4%	50,0%	6,7%		50,0%*	
Arbeidsmarkt	15,4%	12,5%	6,7%	20,0%	25,0%	
Overig			6,7%			11,1%
Kunst & media		12,5%				

Tabel 6b laat zien dat de mannen in de sprekersgroep politici naar verhouding in de meerderheid zijn bij 3 thema's, waarbij onderwijs statistisch significant is. De vrouwen zijn naar verhouding in de meerderheid bij 2 thema's, echter zonder statistische significantie. Bij de bestuurlijk functionarissen zijn mannen naar verhouding 2 keer in de meerderheid en de vrouwen 1 keer; elk niet-significant. In de sprekersgroep deskundigen zijn mannen 3 keer in de meerderheid. Bij het thema integratie was dit statistisch significant. De vrouwelijke deskundigen zijn 2 keer in de meerderheid, bij het thema onderwijs is dat statistisch significant.

Tabel 6c

Het aantal sprekers, gesorteerd naar sprekersgroep en geslacht per cluster.

Cluster	Politici		Bestuurlijk functionarissen		Deskundigen	
	Mannen N=13	Vrouwen N=8	Mannen N=15	Vrouwen N=10	Mannen N=4	Vrouwen N=9
Religie	8	3	15*	5*	2	8
Regelgeving	8	4	11*	3*	3	4
Beweegredenen	7	3	6	2	1	5
Bedekking	2	3	3	4	0*	3*
Keuzevrijheid	4	2	3	0	0	1
Seksualiteit	2	1	0	0	0	2
Onderdrukking	1	0	1	0	1	5
Identiteit	0	1	1	0	0	1
Symboliek	1	0	0	0	0	1
Kleur	0	0	1	3	0	2
Prakt. aspecten	0	0	0	0	2*	0*

De getallen in **tabel 6c** laten de frequentie zien waarmee een spreker aan het woord komt in een artikel dat binaire posities bevat binnen het betreffende cluster. Het aantal ligt dus soms hoger dan het aantal sprekers binnen een categorie, omdat in 1 artikel vaak meerdere clusters van binaire opposities zijn geconstateerd. Dit is 4 keer statistisch significant; mannelijke bestuurlijk functionarissen zijn in de meerderheid ten opzichte van de vrouwen bij de clusters religie en regelgeving; de vrouwelijke deskundigen zijn in de meerderheid bij het cluster bedekking en de mannelijke deskundigen bij het cluster praktische aspecten.

6. Conclusies

In dit hoofdstuk worden de resultaten geduid, dat wil zeggen: de relatie wordt gelegd tussen het journalistiek discours in NRC rondom de hoofddoek in de periode 2002-2004 en het integratiedebat zoals dat in die periode in Nederland werd gevoerd.

In deze scriptie is een antwoord geformuleerd op de vraag: Hoe vormt het NRC Handelsblad het journalistieke discours rondom de hoofddoek in de Nederlandse context in de periode 2002-2004? Deze vraag is verdeeld in 5 deelvragen:

1. Welke binaire paren bevatten de artikelen waarin de hoofddoek aan bod komt?
2. Welke sprekers krijgen een platform in de artikelen?
3. Wat is de sociale context waarin het journalistieke discours plaatsvindt?
4. Wat is het thema van de artikelen waarin de hoofddoek aan bod komt en in hoeverre kan dit worden gelinkt aan de sociale context van dat moment?
5. In hoeverre is in de benadering een verschil waarneembaar tussen mannen en vrouwen?

Daarom wordt in paragraaf 6.1 allereerst ingegaan op de context en thema's van dit journalistieke discours. De machtsverhoudingen en in- en uitsluiting die door deze analyse zijn blootgelegd, worden behandeld in paragraaf 6.2. In paragraaf 6.3 wordt ingegaan op de sprekers die het journalistieke discours mede hebben gevormd. De conclusie wordt in paragraaf 6.4 afgesloten met een antwoord op de laatste deelvraag, door in te gaan op eventuele verschillen tussen mannen en vrouwen in hun benadering van de hoofddoek binnen dit journalistieke discours.

6.1 Context en thema's

Waar de nadruk in het integratiedebat eerst lag op structurele integratie – zorgen dat iedereen goed onderwijs en een baan kan krijgen, werd de nadruk rondom de aanvang van de 21^e eeuw steeds meer gelegd op culturele aanpassing. Uit deze scriptie blijkt dat de hoofddoek een belangrijk aspect is van deze aanpassing. Tegelijkertijd blijkt dat ook structurele integratie zichtbaar aanwezig is; met name met betrekking tot het onderwijs. De hoofddoek bleek vooral *daar* niet langer een zaak waarover in privésfeer werd beslist, maar een ingewikkeld item waarbij een beroep werd gedaan op politici, bestuurlijk functionarissen en deskundigen.

Zowel in het onderwijs als op de arbeidsmarkt werd daarin een dilemma zichtbaar; enerzijds werd de hoofddoek veel beschouwd als ongewenst, anderzijds was er het bewustzijn dat een hoofddoekverbod segregatie kan bevorderen. Zo zijn er zorgen over het lot van de hoofddoekdragende meisjes ingeval de hoofddoek in het onderwijs niet langer wordt getolereerd of toegestaan, en is de hoofddoek voor vrouwen die hun huis niet zonder de hoofddoek willen verlaten juist de sleutel tot de arbeidsmarkt. Zoals ook naar voren kwam in het kamerstuk in paragraaf 2.3, is de hoofddoek naast een uitdrukking van een geloofsovertuiging dus tegelijkertijd een vorm van vrijheid om volwaardig maatschappelijk te functioneren. Daaraan wordt in de NRC-artikelen niet voorbijgegaan. Participatie in onderwijs en arbeidsmarkt is in deze artikelen wel degelijk van belang, ook nu tegelijkertijd zichtbaar is hoe burgerschap in deze periode steeds minder primair gedefinieerd werd in politieke, juridische of sociale termen, en meer nadruk werd gelegd op de culturele aspecten.

De genoemde participatie is namelijk ook met betrekking tot deze culturele aspecten van belang; het onderwijs is – meer nog dan de arbeidsmarkt – een plek waar ideeën kunnen worden aangeleerd en bijgeschaafd.

Dat ligt in lijn met de belangrijke rol die Scheffer (2000) toekende aan het onderwijs, zoals uiteengezet in paragraaf 2.1. De visie dat in het onderwijs bepaalde ideeën over normen en waarden naar voren zouden moeten komen, was volgens Scheffer (2000) zowel noodzakelijk als uitdagend, omdat onvoldoende onder woorden zou worden gebracht wat de Nederlandse samenleving bijeenhoudt. In deze scriptie is vastgesteld dat hier wel degelijk ideeën over bestaan. Deze werden in het journalistieke discours rondom de hoofddoek geformuleerd in concepten als seksuele vrijheid, zelfontplooiing, gelijkheid tussen man en vrouw, tolerantie, neutraliteit van de staat en daarmee de scheiding tussen de kerk en deze staat. Hoewel Scheffer (2000) ook al ingaat op een aantal van deze concepten en ze daardoor misschien vrij voor de hand liggen, komen deze concepten vaker concreet naar voren dan op basis van Scheffer (2000) werd verwacht. Op basis van het contexthoofdstuk werd namelijk wel verwacht dat in de artikelen veel wordt ingegaan op de ideeën die achter de hoofdstuk schuil zouden gaan, maar in deze scriptie blijkt dat niet alleen wordt ingegaan op de ‘zij’, maar dus ook relatief duidelijk wordt wat de ‘wij’ behelst. In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op de omgang met deze ‘wij’ en ‘zij.’

6.2 Machtsverhoudingen en in- en uitsluiting

Dijkman (2008) geeft aan dat geen enkel ‘wij’ of ‘zij’ onschuldig is, en dat taal daarmee inzicht geeft in bestaande machtsverhoudingen. In deze scriptie vallen wat dat betreft twee dingen op. Ten eerste blijkt uit deze scriptie dat, hoewel deze grondige analyse relevant is gebleken, voor veel concrete ‘wij-en-zij’s’ geen grondige analyse nodig was om het niet-onschuldige aspect ervan vast te stellen; hierbij kan gedacht worden aan de binaire posities waarin zeer concreet en beledigend wordt ingegaan op de veronderstelde otherness van de hoofddoekdrager. Ten tweede blijkt met betrekking tot de machtsverhoudingen dat de macht in de onderzochte artikelen vooral ligt bij de door NRC-auteurs als ‘wit’ gepositioneerde niet-islamitische Nederlanders. De keuze om de hoofddoek te tolereren of te weigeren, is nu eenmaal het recht van de sterkste, en dat blijkt in de onderzochte artikelen vooral voorbehouden aan de overwegend witte, niet-islamitische (functioneel) betrokkenen. Op de scholen zijn het dan ook met name de leerlingen die wegens de hoofddoek tot de islam- of niet-Nederlandse cultuur worden gerekend, die verondersteld worden iets moeten leren of zich in elk geval moeten aanpassen. Van de als ‘wit’ en ‘niet-hoofddoekdragende’ aangeduide leerlingen wordt op dat gebied minder verwacht. Niet alleen in het onderwijs is deze veronderstelde tweedeling zichtbaar. Ook op de arbeidsmarkt en in opiniërende stukken over integratie of de positie en emancipatie van de moslimvrouw zijn patronen van ‘wij’ en ‘zij’ zichtbaar, die inhoudelijk overeenkomen met de ‘wij’ en ‘zij’ die voormalig politicus Bolkestein hanteerde.

Uit deze analyse blijkt dat de hoofddoek, hoewel deze niet altijd als probleem naar voren kwam, samen met de hoofddoekdrager wordt benaderd als iets dat – of iemand die als ‘zij’ losstaat van ‘wij’, de Nederlandse cultuur. De hoofddoek wordt binnen de Nederlandse cultuur dan misschien getolereerd, maar lijkt haast onmogelijk een *onderdeel* te kunnen worden van deze cultuur. Bijna ironische voorbeelden zijn de in de artikelen besproken kwesties of een in Nederland geboren Nederlander een nieuw paspoort in ontvangst zou kunnen nemen van een hoofddoekdragende ambtenaar, en de quote van een als ‘moslimman’ aangemerkte

isolatieplaatwerker, die van zijn dochters verwacht dat ze 100% Nederlands zijn – en daarmee dus niet verwacht dat ze een hoofddoek zullen dragen.

In de artikelen is aandacht voor het gegeven dat de hoofddoekdragende vrouw haar redenen heeft om ‘vrijwillig’ voor de hoofddoek te kiezen, maar uiteindelijk is dat juist wat in deze NRC-artikelen regelmatig met medelijden wordt aangezien. Het idee dat ‘zij’ de hoofddoek bijvoorbeeld ziet als haar bescherming, zou in het vrije Nederland toch vooral achterhaald zijn, en een bevestiging van de otherness die ook door politici als Bolkestein al werd verondersteld. Met betrekking tot de retoriek van Bolkestein bestond daarin de zorg dat moderne Nederlandse burgers tot het exclusieve subject van het discours zouden worden gemaakt, terwijl de groep islamitische Nederlanders met vaak een niet-westerse achtergrond werden gereduceerd tot het object van spreken. In deze scriptie is vastgesteld dat deze laatste groep in de periode 2002-2004 binnen NRC niet tot object van spreken werd gereduceerd. Dat brengt ons naar de volgende conclusie: de sprekers.

6.3 Sprekers

De sprekers binnen dit journalistieke discours zijn verdeeld in de categorieën institutioneel-experts, islam-representanten en islam-experts. Alle sprekers kwamen het meest aan het woord binnen het thema onderwijs. Vooral de institutioneel-experts zijn hierin sterk vertegenwoordigd; deze sprekers zijn in hun rol als politicus, bestuurlijk functionaris of deskundige functioneel bij de hoofddoek betrokken. Door deze sprekers werd dus vaak ingegaan op de regelgeving met betrekking tot de hoofddoek, waarbij sprake leek van de achterliggende gedachte dat als de drager de hoofddoek nog steeds *wil*, ervoor moet worden gezorgd dat deze hoofddoek niet meer *mag*. De sprekers gingen daarbij in op de juridische haalbaarheid en de maatschappelijke en praktische gevolgen van een eventueel hoofddoekverbod. Daarin werd onderscheid gemaakt tussen positieve en negatieve gevolgen. De positieve gevolgen werden vaak geformuleerd met het oog op de identiteit van (de leerlingen of medewerkers van) een school of werkgever, die met een hoofddoekverbod zou worden beschermd. De negatieve gevolgen hadden vaak betrekking op de hoofddoekdrager; zij zou mogelijk haar positie op de arbeidsmarkt verliezen, of zich gediscrimineerd voelen (met vergaande gevolgen voor de gewenste integratie); bovendien werden vraagtekens geplaatst bij de mate waarin een hoofddoekverbod effectief zou zijn voor het (veronderstelde) probleem dat aan dit verbod voorafging. Zoals ook naar voren kwam in paragraaf 6.1, werd in het licht van een hoofddoekverbod dus regelmatig gesproken over de vergaande gevolgen die dit heeft voor de hoofddoekdrager, en daarmee de waarde die de hoofddoek voor de drager heeft.

Naast de institutioneel-experts kwamen de islam-experts (bestaande uit hoofddoekdragende vrouwen) het meest aan het woord, en ook islam-representanten zijn meer vertegenwoordigd dan op basis van het contexthoofdstuk werd verwacht. Uit de citaten die afkomstig zijn van deze twee categorieën sprekers, blijkt dat de visie *op* – en daarmee de beweringen *over* de hoofddoek onderhevig zijn aan eigen ervaring en interpretatie. Met betrekking tot de ervaring werd dezelfde hoofddoek door de één ervaren als beperkend – veelal de islam-representant, en door de ander als bevrijdend, veelal de hoofddoekdragende islam-expert. Met betrekking tot interpretatie kan worden gesteld dat, ook wanneer de ervaring niet wordt tegengesproken, een verschil in interpretatie zichtbaar wordt, zoals de in paragraaf 6.2 aangehaalde vrouw die door haar hoofddoek bescherming ervaart. Dit wordt door de islam-expert ervaren als een groot voordeel, en wordt door de islam-representant over het algemeen ervaren als onnodig en zelfs meelijwekkend. Argumenten om de hoofddoek te dragen of juist *niet* te dragen, waren dan ook

regelmatig identiek. Dat betekent dat argumenten van hoofddoekdragende islam-experts de eventuele negatieve attitude van lezers kunnen bevestigen in plaats van beïnvloeden. Nu dit wordt gecombineerd met de vaststelling dat de nadruk in de artikelen sterk ligt op de *problemen* die de hoofddoek met zich meebrengt, is de kans kleiner dat de argumenten van hoofddoekdragende islam-experts bijdragen aan een positieve beeldvorming rondom de hoofddoek.

Opvallend is dus dat de institutioneel-experts mogelijk sterker hebben bijgedragen aan de nuance van de negatieve beeldvorming dan de hoofddoekdragende islam-experts. Dat terwijl op basis van het contexthoofdstuk werd verwacht dat juist de hoofddoekdragende islam-experts zouden moeten bijdragen aan positieve beeldvorming van de hoofddoek. In plaats daarvan lijkt de hoofddoekdragende islam-expert ondanks de sterk aanwezige representatie slechts een nuance te hebben aangebracht in de vrij negatieve beeldvorming rondom de hoofddoek. In deze paragraaf is ingegaan op de representatie van categorieën sprekers en de benaderingen die zij hanteerden. De volgende paragraaf gaat in op de verschillen in benadering tussen mannen en vrouwen.

6.4 Verschil in benadering tussen mannen en vrouwen

In het contexthoofdstuk is vastgesteld dat veelal de witte mannen aan het woord zijn zodra het over (moslim)vrouwen gaat. Dat schept de verwachting dat constructies van mannelijkheid bepalend zijn in het onderzochte journalistieke discours. In deze scriptie kan dat niet worden vastgesteld. Naast het hoge aandeel vrouwelijke islam-representanten en -experts, zijn de 136 artikelen voornamelijk geschreven door vrouwen. Wel werd in de analyse zichtbaar dat vrouwen de hoofddoek – veel vaker dan de mannen – benaderden door expliciet in te gaan op regelgeving; dat verklaart tevens de constatering dat vrouwen veel vaker dan de mannen het woord gaven aan bestuurlijk functionarissen en sterker aanwezig waren in de sectie Binnenland. De mannelijke auteurs gingen daarentegen vaker dan de vrouwelijke auteurs in op de mate waarin de hoofddoek bedekkend was en brachten de hoofddoek vaker in verband met seksualiteit. Tevens was de aanwezigheid van mannelijke auteurs hoger in de secties Media, Boeken & Kunst.

Ook op basis van de representatie van sprekers kan niet worden aangenomen dat NRC Handelsblad het journalistieke discours over de hoofddoek in de onderzochte periode liet leiden door mannen. Samenvattend kan dus worden geconcludeerd dat het journalistieke discours rondom de hoofddoek in de periode 2002-2004 in het NRC Handelsblad *niet* over de hoofden van hoofddoekdragende vrouwen werd gevoerd. Echter, het platform van hoofddoekdragende vrouwen lijkt door de sterke invloed van eigen ervaring en interpretatie eerder te hebben bijgedragen aan de negatieve beeldvorming. Tegen alle verwachtingen in is het juist aannemelijk dat het de als wit aangeduide niet-islamitische betrokkenen waren die in staat bleken een eventuele negatieve attitude ten opzichte van de hoofddoek te laten wankelen.

7. Discussie

In dit hoofdstuk start met paragraaf 7.1, waarin nieuwe inzichten worden gepresenteerd. De beperkingen van deze scriptie worden besproken in paragraaf 7.2. Op basis van deze twee paragrafen worden in paragraaf 7.3 suggesties voor vervolgonderzoek gepresenteerd.

7.1 Nieuwe inzichten

Tijdens de analyse bleek dat etniciteit en religie in de NRC-artikelen regelmatig door elkaar heen liepen. Met betrekking tot de hoofddoek bij moslima's werd bijvoorbeeld 'een Marokkaanse studente' geciteerd, waarbij de vraag rijst waarom een *Marokkaanse* wordt geciteerd terwijl de kern van het artikel betrekking had op *moslima's*. Dit houdt mogelijk verband met de historische periode waarin deze artikelen zijn geschreven, zoals beschreven door de ogen van Bolkestein (1991) in de contextuele achtergrond.

Ten tweede valt op dat de institutioneel-experts vaker in de meer prominente secties aan het woord kwamen dan de islam-representanten en islam-experts; zie bijvoorbeeld het verschil tussen Binnenland en Zaterdag Bijvoegsel. Dit zou kunnen samenhangen met de nieuwswaarde van het artikel. Het grootste thema onderwijs had bijvoorbeeld een hoog aantal directe aanleidingen. Deze aanleidingen hadden vaak betrekking op keuzes en publieke beweringen van schoolbesturen, politieke partijen of andere sprekers in de categorie institutioneel-experts, en zou daarmee de verschillen in secties kunnen verklaren. Een derde inzicht betreft de methodologie. Met het oog op de onderzoeksvragen is de vaststelling van binaire opposities met name relevant geweest als manier van *close reading*. In de analyse is namelijk alleen gebruikgemaakt van de binaire posities; het formuleren van binaire ópposities heeft enkel op de achtergrond bijgedragen aan het doorgronden van de teksten. Gezien de grote hoeveelheid tijd die de formulering van binaire opposities in beslag nam, rijst de vraag of de vaststelling van binaire paren de meest efficiënte manier was om de onderzoeksvragen te beantwoorden. In het onderzoek van Dijkman (2008) was deze vaststelling wel efficiënt, maar dat onderzoek verschilde op twee cruciale manieren met deze scriptie. Allereerst betrof het onderzoek van Dijkman (2008) een minder gespecificeerd thema; Dijkman (2008) zocht op meer algemeen niveau naar norm en afwijking, terwijl deze scriptie met 'de hoofddoek' een heel specifiek thema aansneed. Ten tweede keek Dijkman (2008) naar een periode van 30 jaar, wat maar liefst 27 jaar verschilt met het corpus van deze scriptie. Dat brengt ons naar het volgende inzicht: de constatering van een bepaald verzadigingspunt of juist het gebrek aan de hoeveelheid artikelen die tot het corpus behoorden. Daarover kan worden gesteld dat op veel vlakken een verzadigingspunt zichtbaar was; ook na 90 van de 136 artikelen zou bijvoorbeeld kunnen worden gesteld dat de hoofddoek met name in het onderwijs belangrijk bleek, dat de hoofddoek altijd in verband gebracht werd met de islam en er veel aandacht was voor regelgeving. Toch zijn er ook aanwijzingen voor patronen die met een groter corpus aan het licht hadden kunnen worden gebracht. Allereerst in het aantal artikelen dat over de hoofddoek verscheen, met slechts 26 artikelen in 2002, 54 in 2003 en 56 in 2004. Dat roept de vraag op in hoeverre in de daarop volgende jaren sprake zou zijn van toename van het aantal artikelen of juist sprake was van een stagnatie, gezien het zeer minieme verschil tussen 2003 en 2004. Ten tweede was bij het cluster symboliek zichtbaar dat de hoofddoek vooral sinds de laatste maanden van 2003 als symbolisch werd benaderd. Met uitbreiding van het corpus had hierin wellicht een patroon kunnen worden ontdekt. Daarom moeten de huidige onderzoeksresultaten worden beschouwd in het licht van slechts een momentopname.

7.2 Beperkingen

Deze scriptie kent enkele beperkingen. Allereerst is met deze scriptie slechts een deel van het totale journalistieke discours in beeld gebracht. Hoewel er gegronde redenen waren om alleen de Nederlandse context te onderzoeken, wordt het beeld dat de NRC-lezer *van* of *via* de hoofddoek heeft ook gevormd door artikelen die geschreven zijn naar aanleiding van het hoofddoekverbod in Frankrijk of de verhalen van reisjournalisten die de hoofddoeken in Teheran beschrijven.

Een tweede beperking betreft de algemene analyse, waarin secties, thema's en clusters van binaire opposities zijn opgenomen. Hoewel de secties waarin de artikelen zijn geplaatst veelzeggende indicatoren kunnen zijn, was bij enkele artikelen niet duidelijk waarom deze in de betreffende sectie zijn geplaatst. Artikel 36 (13-01-2003) is bijvoorbeeld geplaatst in de sectie Sport, terwijl het thema van de tekstpassage betrekking had op de arbeidsmarkt. Dat kan het beeld licht vertekenen. Daarnaast moet worden opgemerkt dat thema's kunnen overlappen; hoewel de thema's zo zorgvuldig mogelijk aan de artikelen zijn toegeschreven, is het risico aanwezig dat aan enkele artikelen bij nader inzien twee thema's aanwezig waren waarbij de keuze voor één thema, ondanks de prominentie daarvan, tekortschiet. Gezien de (tijds)omvang van de scriptie bleek het onhaalbaar hier een tweede controle op uit te oefenen. Met betrekking tot de clusters is het belangrijk te vermelden dat het hierbij gaat om expliciet taalgebruik. Bij elk cluster zijn daardoor bepaalde woorden meegenomen, die, hoewel zoveel mogelijk onderbouwd, niet elke binaire positie binnen dat cluster konden dekken; niet in elk artikel dat de hoofddoek positioneert als 'onderdrukkend' wordt of worden bijvoorbeeld (synoniemen van) het woord 'onderdrukking' gebruikt. Soms wordt dit standpunt duidelijker op tekstniveau en is het minder zichtbaar op woord- en zinsniveau. Dit is zoveel mogelijk ondervangen door thema's vast te stellen; die zijn in tegenstelling tot de binaire opposities namelijk vastgesteld op tekstniveau.

Een derde beperking ligt in de resultaten die zijn verkregen binnen de discursieve dimensie. Binnen de artikelen werd namelijk niet altijd duidelijk hoeveel sprekers aan het woord waren; bijvoorbeeld wanneer 'hoofddoekdragende meiden' op het schoolplein iets vertelden over de hoofddoek, en vervolgens een aantal van hun uitspraken tussen aanhalingstekens werd gezet. Bij deze artikelen is het sprekersaantal binnen een bepaalde categorie vastgesteld op 2, maar het risico bestaat dat dit aantal in werkelijkheid hoger was. Dit probleem kon gezien de gegeven informatie niet worden ondervangen en dat kan de statistische significantie tot op zekere hoogte hebben beïnvloed.

7.3 Suggesties voor vervolgonderzoek

In deze scriptie is de periode 2002-2004 onderzocht. In vervolgonderzoek kan de periode van het corpus worden aangepast naar de jaren 2012-2014. Het integratiedebat heeft in dat decennia namelijk veel ontwikkelingen doorgemaakt. Daarbij kan gedacht worden aan de uitspraken van PVV-politicus Geert Wilders, waaronder 'de kopvoddentax' in 2009. Daarnaast blijkt uit onderzoek van de Dienst Uitvoering Onderwijs (2019) dat het probleem dat Scheffer in 2000 schetste met betrekking tot de onderwijskwaliteit steeds verder afneemt. Het aantal hoofddoekdragende vrouwen is daarentegen toegenomen, wat gevolgen zou kunnen hebben voor het journalistieke discours rondom de hoofddoek. Het onderzoek 'Islamitische scholen dragen bij aan integratie' van Beemsterboer (2019) kan hiervoor handvatten bieden.

Een tweede suggestie voor vervolgonderzoek betreft niet de periode, maar het medium. Gezien de (veronderstelde) positie van NRC zou hetzelfde onderzoek kunnen worden uitgevoerd met

artikelen uit De Volkskrant, die als politieke tegenhanger van NRC wordt gezien. In deze scriptie is opgevallen dat de islam zeer regelmatig wordt vergeleken met het christendom. Een derde suggestie betreft dan ook het in kaart brengen van de verschillen in beeldvorming tussen deze twee religies, met name doordat de christelijke religie – in tegenstelling tot de islam – in Nederland als meer cultuureigen wordt beschouwd. Door de vaststelling van eventuele verschillen in beeldvorming, wordt tegelijkertijd vastgesteld in hoeverre de in deze scriptie gehanteerde methodologie geschikt is voor het in kaart brengen van concepten die *niet* als cultuurvreemd worden beschouwd.

Literatuur

- Berg, van den H. (2004). Discoursanalyse. In: *Tijdschrift voor kwalitatief onderzoek*. Jaargang 9, nr. 2. Utrecht: KWALON.
- Bolkestein, F. (1991, 12 september). Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt. In: *De Volkskrant*. Op citaat in: Prins (2002).
- Ceuppens, B. (2005). De Mijne is van de Filippijne: Racisme en seksisme in het hoofddoekendebat. In: *Sampol (Samenleving en politiek)*. Op citaat in: S'Jegers (2005).
- Dale, van (z.d.). *Beeldvorming*. Geraadpleegd op 29 januari via: <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/beeldvorming#.YBcPj-hKiUk>.
- Dijkman, A. (2008). *Opzij & aan de kant met haar. De constructie van norm en afwijking in Opzij tussen 1972 en 2002*. Nijmegen: Institute for Gender Studies, Radboud Universiteit.
- Duyvendak, J.W. (2015). Een seksueel geëmancipeerde natie. Over nativisme en moderne zeden. In: *Seks in de nationale verbeelding. Culturele dimensies van seksuele emancipatie*. Red.: Agnes Andeweg. Geraadpleegd via: <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/374097>.
- Fairclough, N. (2010). Critical discourse analysis : The critical study of language. Geraadpleegd via <https://ebookcentral.proquest.com>
- Gijsberts, M., Dagevos, J. (2004). Concentratie en wederzijdse beeldvorming tussen autochtonen en allochtonen. In: *Migrantenstudies*, 2004, (20) 3, pp 145 – 168. Geraadpleegd via: <https://www.researchgate.net/publication/292315535>
- Hall, S. (2013a). The work of representation. Geraadpleegd via: https://syllabus.pirate.care/_preHall.pdf
- Hall, S. (2013b). The spectacle of the 'other'. Geraadpleegd via: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/Hall_-_The_Spectacle_of_the_Other.pdf
- Hoeven, van der P. (2012). *Het succes van een kwaliteitskrant: De ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad*. Amsterdam: Prometheus. Geraadpleegd via: <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A2936537/view>.
- Huijnk, W. (2018). *De religieuze beleving van moslims in Nederland. Diversiteit en verandering in beeld*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau. Geraadpleegd via: <https://www.researchgate.net/publication/326149127>.
- Koole, T., Thije ten, J. D. (1994). The Construction of Intercultural Discourse. Team discussions of educational advisers (Utrecht: diss.) Amsterdam / Atlanta: RODOPI, 1-290. Op citaat in: Van Pelt, V. (2020) *Ophef rond christelijke feestdagen: een vergelijkend onderzoek naar het journalistieke discours omtrent discussies over Nederlandse feestdagen in Nederland in 2006 en 2019*.
- Leerssen, J. (2015). Nationalisme. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Luyendijk, J. (2001). *Een tipje van de sluier: Islam voor beginners*. Amsterdam: Uitgeverij Podium.
- Prins, B. (2000). *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Van Genneep, p. 34. Op citaat in S'Jegers (2005).

- Prins, B. (2002) Het lef om taboes te doorbreken. Nieuw realisme in het Nederlandse discours over multiculturalisme. In: *Migrantenstudies*. 4, p. 241 - 254 14 p. Geraadpleegd via Cursus TLMV14327 van Universiteit Utrecht.
- Rigney, A. (2007). Representation. In: *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Ed: Manfred Beller en Joep Leerssen. Amsterdam, New York: 2007.
- Scheffer, P. (2000). Het multiculturele drama. In: *NRC*. Geraadpleegd via Cursus TLMV14327 van Universiteit Utrecht.
- Scott, J. W. (1989). Deconstructie van gelijkheid-versus-verschil. De bruikbaarheid van de poststructuralistische theorie voor het feminisme. In: De Haan, F., De Baar, M. & Van Loosbroek (red). *Het raadsel vrouwengeschiedenis. Tiende jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Op citaat in Dijkman (2008)
- Shadid, W. (2005). Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media: Beeldvorming, oorzaken en alternatieve strategieën. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 33(4), 330-346. Geraadpleegd via: <https://www.interculturelecommunicatie.com/mediaislam.pdf>
- S'Jegers, S. (2005). *Een feminisme voor alle vrouwen?: De witte vrouwenbeweging in Vlaanderen in relatie tot multiculturaliteit, 'allochtone' vrouwen(organisaties) en het hoofddoekendebat*. Geraadpleegd via: https://cdn.atria.nl/e-publications/2005/Feminisme_voor_alle_vrouwen.pdf.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (16 april 2004). *Kamerstuk 28 689: Onderzoek integratiebeleid; Rapport aanvullend bronnenonderzoek Verwey-Jonker Instituut*. Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-28689-12.html>.
- Vasterman, P., Yzermans, C. J., Dirkzwager, A. J. E. (2005). The Role of the Media and Media Hypes in the Aftermath of Disasters. In: *Epibidemiologic reviews* (vol. 27) DOI: 10.1093/epirev/mxi00. Geraadpleegd via: <https://www.researchgate.net/publication/7785300>

Bijlagen

1. Overzicht van corpus
2. Voorbeeldanalyse
3. Binaire posities m.b.t. arbeidsmarkt
4. Binaire posities m.b.t. onderwijs
5. Binaire posities m.b.t. oplossingen

1. Overzicht van corpus

Nr.	Datum	Auteur	Titel	Woorden	Link
1	12-01-2002	Leo Prick	Geen burqa	600/600	klik hier
2	26-01-2002	Leo Prick	Maar een mening	592/592	klik hier
3	26-02-2002	Sheila Kamerman	Ibn-i Sina school leert integreren	226/1058	klik hier
4	30-03-2002	Karin de Mik	Ik kan je waarschuwen als het misgaat	84/504	klik hier
5	19-04-2002	Sjoerd de Jong	Sluipbewegingen om de sluier; Twee onderzoeken naar islamitische zelfbeelden	201/1543	klik hier
6	18-05-2002	Sheila Kamerman	Leerlingen met een hoofddoek en een naveltruitje	70/1074	klik hier
7	08-06-2002	Ahmet Olgun	Je draai vinden in drie generaties	126/1196	klik hier
8	08-07-2002	Ahmet Olgun	Moslima's: aan ons wordt niets gevraagd	270/1025	klik hier
9	08-07-2002	Ahmet Olgun	'Ik was laatst nog in Eurodisney'; Vrouwelijke imam Fatma Katirci over preken en uitgaan	270/1118	klik hier
10	24-08-2002	Danielle Pinedo	Een luisterend oor	223/3310	klik hier
11	04-09-2002	Ahmet Olgun	Geen zin meer in Nederland	173/1311	klik hier
12	05-09-2002	Carolien Roelants	Islam in kwaad daglicht	240/369	klik hier
13	05-09-2002	Odile Verhaar	Cultureel determinisme	126/439	klik hier
14	13-09-2002	Maarten Huygen	Een moslim liep tierend weg	264/682	klik hier
15	14-09-2002	Bart Engbers	Hollands dagboek	50/1879	klik hier
16	20-09-2002	Hafid Bouazza	Nederland slikt te veel onzin van moslims	753/2342	klik hier
17	23-09-2002	Marjoleine de Vos	Uws naasten vrouw	277/1009	klik hier
18	23-09-2002	Youssef Azghari	Niemand heeft de enig juiste uitleg van de islam	228/751	klik hier
19	23-09-2002	Ahmet Olgun	Wie klappt voor Hirsi Ali?	139/1102	klik hier
20	24-09-2002	Sjoerd de Jong	Schijnt aan integratie	280/1040	klik hier
21	12-11-2002	Guus Valk	Zet inspecteur ook bij de godsdienstles	119/1132	klik hier
22	30-11-2002	Elsbeth Etty	Binladenteef	101/1188	klik hier
23	13-12-2002	Danielle Pinedo	Botsen met behoud van geloof; Jonge Marokkaanse vrouwen over integratie en conflicten	227/1631	klik hier
24	19-12-2002	Maarten Huygen	De humor-bureaucratie	111/702	klik hier
25	21-12-2002	Onbekend	School wil dragen nikaab verbieden	561/561	klik hier
26	21-12-2002	Sheila Kamerman	Het laatste jaar van het Niels Stensen College	285/1599	klik hier
27	02-01-2003	Haci Karacaer	Goede opleiding is moderne hoofddoek	221/579	klik hier
28	04-01-2003	Danielle Pinedo	'Angst voor hoofddoek is angst voor anders-zijn'; Famile Arslan, Nederlands eerste advocate met een hoofddoekje	1565/3327	klik hier
29	08-01-2003	Onbekend	Het absalombeginsel	418/418	klik hier
30	09-01-2003	Rinskje Koelewijn	Jasmin moet haar hoofddoek afdoen	794/794	klik hier
31	10-01-2003	Rabia Frank	Gezichtssluijer	340/340	klik hier
32	11-01-2003	Onbekend	Christelijke school zet religie weer voorop	482/482	klik hier
33	11-01-2003	Ahmet Olgun	Allochtonen - dat zijn wij! ; De 22 cursisten van de verplichte inburgeringscursus voor vreemdelingen	327/3277	klik hier
34	11-01-2003	Corine Vloet	Zet een boete op het dragen van hoofddoekjes	764/999	klik hier
35	11-01-2003	Paul Steenhuis	Puber tussen hotpants en gezichtssluijer	1203/2106	klik hier
36	13-01-2003	Maarten Huygen	Gemaskerde kinderoppas	427/705	klik hier
37	14-01-2003	Onbekend	Hoofddoekje mag, maar wel in huisstijl	207/207	klik hier
38	14-01-2003	Naema Tahir	Moslimvrouwen kunnen ongelijkheid zelf opheffen	201/1805	klik hier
39	15-01-2003	Rinskje Koelenwijn	Een hoofddoek is geen pet	342/614	klik hier
40	15-01-2003	Onbekend	School staat hoofddoek in de klas toch toe	342/342	klik hier
41	17-01-2003	Froukje Santing	De allochtone achterban is boos	330/1181	klik hier
42	18-01-2003	Frederiek Weeda	Je kunt er niet omheen dat dit land verkleurt	426/1079	klik hier
43	20-01-2003	Sylvain Ephimenco	Sporthoofddoekje	280/670	klik hier
44	24-01-2003	Onbekend	Inburgeraars tevreden met uitslag	379/1010	klik hier
45	25-01-2003	Ton Elias	Hollands dagboek	147/2125	klik hier
46	01-02-2003	Elsbeth Etty	Bescherm de afvallige	281/1091	klik hier
47	01-02-2003	Ahmet Olgun	'De wolken drukken' op oudkomers	190/1086	klik hier
48	07-02-2003	Isabella Lanz	Bunny-oren in de lente ; 'I feel good' van Truus Bronkhorst en Marien Jongewaard	311/1626	klik hier
49	10-02-2003	Ed Bogers	Nikaab	285/285	klik hier
50	22-02-2003	Rinskje Koelwijn	Elkaars buik betasten moet, moslim of geen moslim	357/357	klik hier
51	20-03-2003	Ahmet Olgun	Hoofddoekmigratie uit Turkije	838/838	klik hier
52	07-06-2003	Bas Heijne	'Een moskee is geen cultuur, het is folklore'; Hafid Bouazza	63/2339	klik hier
53	11-06-2003	Onbekend	School mag kleding verbieden	141/453	klik hier
54	14-06-2003	Hans Moll & Hella Rottenberg	Het antisemitische wereldbeeld van Marokkaanse jongeren	473/3757	klik hier
55	25-06-2003	Jutta Chorus	Waarom geen hoofddoek? Jij draagt toch ook een broek?	636/636	klik hier

56	26-07-2003	Sheila Kamerman & Jannetje Koelewijn	Die is een van ons, en die, en die ; De Antillianen van het Rotterdamse Zuiderparkcollege voetballen alleen met Marokkanen	422/3758	klik hier
57	06-08-2003	Onbekend	Verbod hoofddoek mag op R.K. school	279/279	klik hier
58	07-08-2003	Onbekend	Het hoofddoekje af	462/462	klik hier
59	07-08-2003	Jutta Chorus	'Wij bekijken de intentie van de school' ; Ondervoorzitter Commissie Gelijke Behandeling over hoofddoekverbod	856/856	klik hier
60	23-08-2003	Jutta Chorus	Nieuwe school moet 'witte vlucht' remmen ; Spitsroeden lopen om Utrechtse ouders en allochtonen te behagen	152/993	klik hier
61	26-08-2003	Onbekend	Leerling legt hoofddoek af na verbod; 'Keuze voor Gregorius'	320/320	klik hier
62	13-09-2003	Bas Heijne	Vermeende islamitische homo's	381/1108	klik hier
63	20-09-2003	Onbekend	Zeg het met hoeden; mode op straat	428/428	klik hier
64	04-10-2003	Jannetje Koelewijn	'Straks licht ze en knikt ze, en dan begint het' ; Eer- en schaamtecultuur is nog springlevend onder jonge Turken in Nederland	417/1135	klik hier
65	04-10-2003	Mark Duursma	Wij grijpen de kans ook voor onze ouders	178/1360	klik hier
66	16-10-2003	Maurits Berger	Integratie 2	355/355	klik hier
67	22-10-2003	Gretha Pama & Froukje Santing	'Nederlanders moeten zelf eens inburgeren' Rotterdamse allochtonen willen erkenning	201/790	klik hier
68	28-10-2003	Naema Tahir	Sommige moslima's zelf schuldig aan segregatie	751/751	klik hier
69	28-10-2003	Elsbeth Etty	Ik vind dat op alle basisscholen schooluniformen moeten worden ingevoerd. Dat is goed voor de integratie.	544/1165	klik hier
70	01-11-2003	Corine Vloet	Wat doet een nikaab in De Pijp?	428/1002	klik hier
71	04-11-2003	Sjoerd de Jong	Marokkaanse toekomstdromen	110/1069	klik hier
72	22-11-2003	Jutta Chorus	Kruistocht tegen de hoofddoek ; Hoe het katholieke St. Gregoriuscollege in de Utrechtse binnenstad wit blijft	2113/4639	klik hier
73	22-11-2003	Jutta Chorus	Religieuze symbolen zijn terug op katholieke scholen	235/447	klik hier
74	27-11-2003	Onbekend	Hoofddoek weigeren is erg	216/495	klik hier
75	02-12-2003	Jutta Chorus	Een hoofddoek voor studentes, een baard voor studenten; Hogescholen kritisch over groeiend enthousiasme voor uiterlijke geloofskenmerken	1266/1266	klik hier
76	02-12-2003	Jutta Chorus	Hbo's bezorgd over hoofddoeken	290/290	klik hier
77	13-12-2003	Onbekend	Hoofddoekverbod	584/584	klik hier
78	20-12-2003	Jutta Chorus	Land van de lege tolerantie ; Historica zet Nederlandse hoofddoekwesties af tegen Franse	784/1348	klik hier
79	20-12-2003	Froukje Santing	'Huidige integratiedebat is gevaarlijk'; Hans Dijkstal over stigmatisering islam	141/971	klik hier
80	27-12-2003	Jannetje Koelewijn & Petra de Koning	Moslimmama's ; Marokkaanse jongens plaatsen hun moeders in Nederland voor opvoeddilemma's	184/3809	klik hier
81	03-01-2004	Elsbeth Etty	De stelling van Rita Kohnstamm: kinderen op de basisschool moeten een schooluniform aan.	544/1165	klik hier
82	03-01-2004	Lijgiën Bos	Drogreden	224/224	klik hier
83	06-01-2004	Elsbeth Etty	Herstel de tolerantie	481/1062	klik hier
84	08-01-2004	Onbekend	Wethouder Utrecht wil schooluniform; Om integratie te bevorderen	172/377	klik hier
85	09-01-2004	Kester Freriks	Stortvloed aan materiaal over expositie Islam	160/802	klik hier
86	24-01-2004	Naema Tahir	De macht van de hoofddoek en de imam, de vader en de rotjongen op de hoek.	862/862	klik hier
87	03-02-2004	Froukje Santing	Verbazing over harde Franse conclusies	213/676	klik hier
88	12-02-2004	Caroline de Gruyter	Allemaal een hoofddoek op!	1133/1133	klik hier
89	12-02-2004	Bernard-Henry Levi	Voor de wet op de hoofddoek	653/934	klik hier
90	20-02-2004	Sjoerd de Jong	Bloeden voor het doekje	518/518	klik hier
91	23-02-2004	Hans Moll	De vrijheid om niet verleidelijk te zijn	633/633	klik hier
92	26-02-2004	Hans Moll	Verleiding, vreemdgaan en vrede ; Leerlingen van een Amsterdamse vmbo-school over hoofddoeken en billendansen	386/989	klik hier
93	27-02-2004	Joke Ypma	Hoofddoek op school	187/187	klik hier
94	01-03-2004	Thomas von der Dunk	VVD moet keuze voor hoofddoek respecteren	380/839	klik hier
95	01-03-2004	Naema Tahir	Gun moslima's eigen seksualiteit	193/1023	klik hier
96	03-03-2004	Joost Eerdmans en Erik Schreijen	Neutrale staat is een grondrecht	643/1019	klik hier
97	04-03-2004	E. De Deckere	VVD en hoofddoek	225/225	klik hier
98	05-03-2004	Gretha Pama	Hoofddoek blijft twistpunt in Rotterdam	295/606	klik hier
99	09-03-2004	Dr. Henk A. Post	Neutrale staat 2	147/147	klik hier
100	11-03-2004	Guido de Vries	Speciale hoofddoek	246/246	klik hier

101	12-03-2004	Gretha Pama	Ruzie over heidenen en hoofddoeken; Leefbaar Rotterdam wil dat ambtenaren geloof niet uitstralen	899/899	klik hier
102	13-03-2004	K.F. Gunning	Verbod op hoofddoek zal zeker problemen geven	164/164	klik hier
103	16-03-2004	Marije van Dalen & Froukje Santing	Verliefd op een analfabeet	278/579	klik hier
104	16-03-2004	Govert den Hartogh	Onderwijs moet niet neutraal zijn ; Leerlingen zijn geen vertegenwoordigers van het staatsgezag	329/978	klik hier
105	18-03-2004	Onbekend	Alleen LPF is bang voor hoofddoek	426/667	klik hier
106	18-03-2004	Hans Beerekamp	Geen titel	508/508	klik hier
107	18-03-2004	Onbekend	Ik doe alles	105/239	klik hier
108	27-03-2004	Elsbeth Etty	De stelling van Els Borst: De onderbuik heeft lang genoeg geregeerd	160/1348	klik hier
109	13-04-2004	Rob Oudkerk	Filosofische disputen leiden tot niets	761/761	klik hier
110	13-04-2004	Ayaan Hirsi Ali	Hoezo uiting van trots?	821/821	klik hier
111	14-04-2004	Ceylan Pektas-Weber	Help jonge moslims zelf na te denken	304/710	klik hier
112	20-04-2004	Corry Berghuis	Hoofddoek en rechtstaat	119/119	klik hier
113	01-05-2004	Maarten Huygen	In het Amsterdamse Tropenmuseum durft niemand te debatteren met een conservatieve moslimman	459/1079	klik hier
114	22-05-2004	Froukje Santing	'Hoofddoek is hier geen issue'; Leyla Cakir, de enige vrouwelijke moskeevoorzitter	330/937	klik hier
115	19-06-2004	Jacqueline Kuijpers	Gewoon een juf met een hoofddoek	521/1010	klik hier
116	19-06-2004	Joke Mat	De beuk erin; Het confronterende verhoor en de eer van Hanim S.	741/4015	klik hier
117	08-07-2004	Frits Abrahams	Huurtas	164/509	klik hier
118	14-07-2004	Onbekend	Klachten over ban hoofddoek Haags café	392/392	klik hier
119	12-07-2004	Froukje Santing	Kamer zet vraagtekens bij conclusie van SCP dat moslims seculariseren	368/852	klik hier
120	26-07-2004	Marijke Erkens	Och juf	133/133	klik hier
121	12-08-2004	Froukje Santing	Bidden op de werkvloer moet mogen; Commissie Gelijke Behandeling komt met adviezen voor bedrijven	368/1097	klik hier
122	12-08-2004	Onbekend	Meer discriminatie geloof	111/3888	klik hier
123	25-08-2004	Froukje Santing	Hoofddoeken versus huisregels	613/613	klik hier
124	31-08-2004	Onbekend	De VVD over de koran	203/528	klik hier
125	16-10-2004	Jacqueline Kuijpers	Het boek als spiegel	390/931	klik hier
126	16-11-2004	Froukje Santing	'Wij willen alleen aandacht en discussie'; Webredacteur Mohammed Jabri wil provoceren, sneren en beledigen	115/815	klik hier
127	20-11-2004	Sheila Kamerman en Guus Valk	He, is er soms iets mis met ons; Zeven scholieren over hun land	1458/3406	klik hier
128	23-11-2004	Hans Lukkien	Mijn angst voor het 'D-woord'; Al ver voor '9/11' koesterden moslimkinderen haat tegen Nederland	378/1375	klik hier
129	26-11-2004	Naema Tahir	Moslimmeid, jij bent geen slachtoffer	2132/2426	klik hier
130	27-11-2004	Margriet Oostveen	De knip- en plak-islam; Hoe jonge moslims in Nederland hun radicale wereldbeeld samenstellen	284/3119	klik hier
131	02-12-2004	Gretha Pama	Moslims trekken boetekleed aan maar doen hoofddoek niet af	248/812	klik hier
132	04-12-2004	Frederiek Weeda	Zachtjes lachen mag; Islamitische scholen in een land van ongelovigen	405/3245	klik hier
133	10-12-2004	Nadia Sonneveld	Hou toch op over die lap stof op mijn kop; Hoe jonge Marokkaanse vrouwen hier hun best doen	288/1486	klik hier
134	16-12-2004	Yasmina Ben-Koubia	Identiteit van de moslima is oprecht	558/558	klik hier
135	23-12-2004	Jametje Koelewijn	'De islam is niet achterlijk, sommige moslims wel'	320/1057	klik hier
136	31-12-2004	Lydia Gransberg	De hoofddoek is mode	192/192	klik hier

2. Voorbeeldanalyse

1. DE TEKST

Artikel 129 - Naema Tahir, 26 november 2004.

De hoofddoek, als geuzendracht (+), is het symbool (+) van de nieuwe identiteit van de moslima, meent (+) Naema Tahir. Maar hoe oprecht is deze identiteit? Ooit gehoord van Halal-flirten?

Ik richt mij nu tot jou, Nederlandse moslima. Je bent de dochter van een immigrant die worstelt met haar worteling in een steeds ingewikkelder wordende samenleving. Een samenleving waar de oorspronkelijke bewoners het ook niet zo goed meer weten, en waarin jij een plekje zoekt voor een zinnige invulling van je bestaan. Ben ik allochtoon, nieuwkomer, oudkomer, geïntegreerd, ingeburgerd of is de uiteindelijke promotie tot 'etiket moslima' de enig juiste? In hoeverre kan ik mezelf zijn zonder te horen: "Ga terug naar je eigen land"? Want is dit niet het enige thuisland dat ik ken?

Jouw wankele identiteit schreeuwt om houvast. De autoriteit van de islam heeft een sterke aantrekking op je jonge, zoekende geest. Jij, die gewend bent aan de autoritaire controle van je vader, gaat op zoek naar de autoritaire controle van andere moslimmannen die over jou oordelen als teken van liefde en acceptatie. Door een 'duidelijke islam' worden jouw twijfels weggedrukt. In de islam hervind jij een stabiele, zogenaamd uniforme identiteit, gedeeld door miljoenen en miljoenen mensen. En bezegel (+) jij je keuze voor de islam met een hoofddoek.

Maar islam is waarschijnlijk maar de oppervlakkige (+) reden voor jouw keuze. Er zijn andere redenen (+) en jij bent de enige (+) die weet (+) waarom jij je zo bedekt (+). Laten we een tipje van de sluier oplichten over wat er in jouw hoofd omgaat. Over dit meest zichtbare symbool (+) van jouw religie worden intussen inktpotten leeggeschreven (+). Je hebt bereikt (+) dat het misschien wel een van de ingewikkeldste kledingstukken (+) van onze tijd is geworden (+). Kijk maar naar het straatbeeld van de Europese landen, en je ziet (+) dat je de hoofddoek ook bij een jonger publiek (+) populair hebt gemaakt (+). In de gehele publieke ruimte (+) dwingen jouw zusters het dragen van een hoofddoek af (+). Het moet toch wel erg machtig voelen, mijn zuster. Machtig ten opzichte van de seculiere rechtsstaat, ten opzichte van mannen en ten opzichte van die bloothoofdse vrouwen (+). Zoals ik.

Recentelijk sprak ik met een vrouw die mij ervan overtuigde dat het een kwestie was van evolutie. Uiteindelijk behoort (+) iedere moslima (+), als zij haar religie juist wil beleven (+), een hoofddoek te dragen (+). Dat was een opgeleide vrouw, een advocate uit Londen, die beweerde (+) de hoofddoek geheel uit eigen vrije wil (+) te dragen. Ze was mooi, krachtige zwarte ogen, welgevormde volle lippen en een donkere, diepbruine huidskleur. De kleur van waterige koffie zonder melk. Ze was slank en bijna 1,80 meter lang. Haar hoofddoek was pikzwart (+). Het gaf haar een gesloten indruk (-). Zij probeerde haar gezicht een lift te geven door zeer opvallende make-up te gebruiken. Het vormde een contrast met de reden waarom zij de hoofddoek droeg (+): "Om mannen niet te verleiden (-)", zei ze resoluut. "Wij moslima's hebben een verantwoordelijkheid om distantie te houden van mannen. Met een hoofddoek zullen mannen wel twee keer nadenken (+), voordat ze je aankijken of met je flirten." Zou het? dacht ik bij mezelf. Ik geloofde er geen biet van (-).

Mijn handen jeukten (+) om de doek van deze mevrouw (+) los te maken (+) en die van haar hoofd te rukken (+). Ik wilde de gloed van haar haarkleur zien, glanzend onder de zon, zeer waarschijnlijk geparfumeerd en zo verleidelijk, nauw verwant met bedgenoegens. Ik wilde (+) haar bevrijden (+) van dit bedeksel (+), haar huid voelen, haar nekplooiën aanraken, die vast aan het zweten waren onder de broedende warmte (+) van het kleed (+). Nee, zo mag ik niet denken. Ze probeerde (+) mij te overtuigen (+) dat de hoofddoek wordt gedragen vanwege de verleiding (+). In haar ogen was ik vast een hoer, die met haar lichamelijke en seksualiteit te koop loopt. Ze wilde dat ik een statement zou maken tegen 'het Westen' door mij te onderscheiden. Maar haar druk (+) om een doek te dragen, kon ik makkelijk weerstaan (+).

Zelf begon ik een hoofddoek te dragen vanaf mijn vijfde (+). Dat was in Engeland, waar ik ben geboren, en waar ik de koranschool doorliep. Elke dag na de reguliere school kwam ik thuis, verwisselde mijn schooluniform, een kort rokje, voor de 'zedelijke' Pakistaanse dracht, een tuniek met wijde broek, deed (+) een lap stof (+) over mijn kruin, knoopte (+) die strak in mijn nek vast, en klaar is Kees! Mijn korte jongenscoupe kwam er meestal aan alle kanten uit, maar op mijn vijfde had ik geen idee dat ik mijn haar moest bedekken. Of dat mijn kinderhoofd verleidelijk zou zijn voor mannen.

Mijn hoogtepunt van het dragen van een hoofddoek was tijdens mijn puberteit (+). Ik woonde toen twee jaar in de - van seks verstoken - Pakistaanse samenleving, te midden van mijn moslimbroeders en -zusters. Ik begrijp jou wel, moslima. Ik heb aan den lijve ondervonden (+) dat het dragen van een hoofddoek lekker aanvoelt (+). Dagelijks in het openbaar (+) bedekte (+) ik mijn hoofd en lichaam. Het was geen keuze (-), zoals jij die hier hebt (+), het was een verplichting (+). Elke dag op weg naar school, lopend door de drukke straten, waren mijn hoofd, haar en de rondingen van mijn tienerborsten, buik en billen bedekt. Die bestonden niet voor de buitenwereld. Ze mochten niet worden bekeken om de familie-eer niet te bezoedelen. Maar het hielp niet.

Dagelijks incasseerde ik bekijks van mannen, die me bestraffend dwongen mijn blikken neer te slaan. Met mijn ogen streng rechtuit gericht, deed ik alsof zij er niet waren en begon ik mezelf te ontkennen. Maar de hormonen in mij weigerden knecht te zijn in dit spelletje tussen meesters en slavinnen. Ik leerde langzaam de macht naar mij toe te trekken. Mijn vrome ik maakte plaats voor een vrijer ik. Met mijn nonchalant ontsnapte lokken van onder mijn sensueel gedrapeerde hoofddoek (+), zwaar natuurlijk gestifte lippen en pikzwart opgemaakte ogen leerde ik genieten van de verboden aandacht op straat. Als een vreemde blik 'toevallig' mijn blik ontmoette, keek ik beschaamd en met lichte dramatiek weg. Alsof ik daarmee wilde zeggen: "Ik weet dat ik de bron van de verleiding ben." De onschuld zelve uitstralend zocht ik naar manieren om mezelf aantrekkelijker te maken. Het me schamen cultiveerde ik tot een toegestane manier om te flirten. Het verleiden werd tot kunst verheven. Juist omdat ik eruitzag als de heilige maagd Maria, kon ik mij veel meer permitteren en er niet voor worden gestraft.

Halal-flirten, zoals sommige schoolvriendinnen het noemden. Mijn hoofddoek werd mijn cultureel bepaalde manier (+) van hoe ik mij in verleidelijke zin mocht uiten. Mijn enige manier om aan seksueel genot te proeven (+). Maar ook dit was verboden (+). Ik kon voor dit 'overspel', of 'seksmisdrijf', (+) makkelijk de doodstraf krijgen (+). Gelukkig wist ik dat niet (-), naief als ik was.

Hoe dan ook, wat mij eerst vermoeiende uitstapjes leken, werden de mooiste stukjes van mijn dag. Zo kon ik mij ook wreken op mijn ooms en neven die hun vrouwen streng dicteerden hoe zij zich moesten kleden en gedragen, terwijl zij zichzelf nergens in beperkten.

Dit herken je natuurlijk, moslima. Ik zie (+) je al staan, zo op straat (+) met je hoofddoek in zachte zijde (+) die je naakte kaaklijn doet uitkomen. Je geaccentueerde gezichtstrekken en sprekende ogen vragen erom van top tot teen gestreeld te worden door verlangende blikken van mannen, en ik denk ook van vrouwen. Mysterieus en begeerlijk ben je de ware bijenkoningin, waarvoor de mannen doen waarvoor ze gemaakt zijn: proberen het jou naar de zin te maken. Alle gescoorde aandacht maakt je alleen maar sterker (+) tegenover je niet hoofddoekdragende moslimzuster (-), die je in wezen een mindere moslim vindt (+), en die je in dit soort spelletjes tussen mensen onder druk zet (+) om ook een hoofddoek te dragen (+).

En die druk baseer je op de koran (+): "O profeet! Zeg tot jouw echtgenotes, jouw dochters en de vrouwen van de gelovigen iets van haar overkleding over haar heen naar beneden te laten hangen. Dat bevordert het best dat men haar herkent en niet lastigvalt. ... En zij moeten sluiers over hun boezem dragen en hun sieraad niet openlijk tonen, behalve aan hun echtgenoten of hun vaders."

In deze verzen grondvest (+) jij de verplichting (+) om een hoofddoek te dragen met de oorspronkelijke bedoeling de vrouw te beschermen tegen de verleiding waar ze zelf de oorzaak van is. Maar door je hoofddoek geef je je expliciet uit als moslima (+), en geef je daarmee alle moslimmannen het recht controle uit te oefenen op jou (+). Maar laat die moslimman maar denken dat je zijn cultuur en religie uitdraagt. Als ik jou zie, moslima, dan zie ik geen onderdrukte vrouw (-). Nee, eerder een meesteres onder wier kapje een klein zweepje verscholen ligt (+). Ik kan ook wel begrijpen dat je naar zijn normen leeft. Zonder hoofddoek (-) word je snel buitengesloten (+).

Vorig jaar was ik uitgenodigd om met een aantal Pakistanen mee te denken over de rol van Pakistaanse moslims in Nederland. Ik was de enige van de vier vrouwen (+) die geen hoofddoek of ruim zittende kleding droeg (-). Ik droeg een scherp getailleerd, zwart, krijstreeppak. Om de hint van mijn decollete te verbergen - uit respect voor de vrouwen onder de moslims - had ik een Kasjmir-sjaal over mijn blote nek gedrapeerd. Het paste goed bij mijn krijstreeppak. Smaakvolle fusion fashion.

In de discussie die volgde hamerden de vrouwen erop dat moslima's zouden moeten worden toegelaten tot de besturen, of een geheel eigen moskee zouden moeten runnen. De aanwezige imam knikte instemmend. Maar toen kwam het. Tussen neus en lippen door sprak (+) hij zijn veroordeling uit over vrouwen die geen hoofddoek dragen (-). "Een moslima die geen hoofddoek draagt (-)", zei hij, "zondigt (+)." Zonder mij aan te kijken herhaalde hij: "Ze zondigt."

Veroordeling? Diskwalificatie? Deze imam zal elke gelegenheid te baat nemen om mij te veroordelen, puur omdat ik niet aan zijn kledingvoorschriften voldoe. Zijn scherpe uitlatingen over hel en verdoemenis snoerden de andere aanwezige hoofddoekte dames (+) voorgoed de mond (+). Dit had ik zo vaak meegemaakt (+). Mannen die vrouwen, hoe intelligent en hoog opgeleid ook, vastpinnen (+) op dat ene, die hoofddoek. Het lijkt een soort gentlemen's agreement (+), een afspraak tussen kleingeestige mannen om vrouwen die geen hoofddoek dragen te diskwalificeren (+) wanneer je maar kan. Zodat de moslimgemeenschap met hen in ieder geval geen rekening hoeft te houden. En diegenen die graag mee willen doen in diezelfde gemeenschap, zullen niet tegen deze collectieve fantasie van mannen ingaan.

Maar meer nog dan dat is de hoofddoek, als geuzendracht, een symbool van jouw nieuwe identiteit geworden. Nieuw, omdat de context van macht en mentaliteit (+) waarbinnen de hoofddoek in (onder andere) Nederland wordt gedragen, een totaal andere is. Met een hoofddoek kun je je onderscheiden (+), dat past precies binnen de puberale mentaliteit waarin je je leert ontwikkelen en uiten in deze Europese culturele context. Het betekent voor jou een extra dimensie aan jouw vrijheidsbesef (+), en dus een greep naar het vergroten van bewegingsruimte, invloed, zelfvertrouwen en macht (+). Je maakt (+) een statement tegen de westerse samenleving (+). Je biedt tegenwicht aan de peer pressure van je vriendenkring (+) en, als hoofdprijs, weet je de imam, je broer, je vader en de "hoer" roepende rotjongen van om de hoek koest te houden (+).

Maar jij verzwijgt (+) de echte redenen voor het dragen van een hoofddoek, mijn zuster. Je doet een appel op religie als kern

van jouw identiteit, dit is een sociaal geaccepteerde stap om jouw individuele vrijheid te consumeren. Daar zullen de schuldbevuste secularisten je tenminste alle ruimte geven. Slimme moslimmeid, je hebt een strategie ontwikkeld om als het ware te snoepen van twee walletjes. Je hanteert een persoonlijke selectie van morele codes uit een islamitische cultuur en uit een seculiere cultuur. Daarmee houd je het thuisfront tevreden en tegelijkertijd vraag je respect voor je identiteit als je de voordeur achter je dichttrekt en de publieke ruimte betreedt. Te accepteren dat hier andere regels gelden, valt jou enerzijds zwaar, en daarom beroep je je op de vrijheid van religie. Anderzijds verzet je je tegen bepaalde regels uit de islamitische cultuur, zoals bewegingsbeperking, door je te beroepen op de norm van de vrijheid.

Natuurlijk geldt hier vrijheid van religie; die vrijheid wordt jou ook niet ontnomen. Maar je persoonlijke keuze betekent nog niet dat (-) het dragen van een hoofddoek altijd en overal mag. Dit op zijn beurt betekent niet per definitie dat je je religie niet mag uitoefenen. Het betekent slechts dat het uitoefenen daarvan verantwoordelijkheden met zich meebrengt die zich tot buiten het religieuze uitstrekken, namelijk tot de manier waarop Nederlanders met elkaar willen samenleven in een seculiere samenleving waarin het religieuze in de kern tot de persoonlijke levenssfeer wordt gerekend.

Moslima, relativeer jezelf. We mogen (+) jou best vragen (+) om niet overal en altijd wanneer jij dat zelf (+) wilt een hoofddoek te dragen. Als jij er dan toch een wil dragen, dan is dat jouw keuze (+). Als jij dan niet toegelaten wordt tot een opleiding (-), de rechterlijke macht of het politieapparaat, dan is dat een gevolg (+) van jouw keuze. Voor de gevolgen ervan kan en moet jij ook zelf verantwoordelijkheid dragen.

2. DE ANALYSE

Artikel: 129

Auteur: v

Thema: positie/emancipatie van de moslimvrouw

Platform: direct: de auteur

+ de hoofddoek als geuzendracht	- de hoofddoek niet als geuzendracht
+ menen dat de hoofddoek het symbool is van de nieuwe identiteit van de moslima	- niet menen dat de hoofddoek het symbool is van de nieuwe identiteit van de moslima
+ de hoofddoek is het symbool van de nieuwe identiteit van de moslima x	- de hoofddoek is geen symbool van de nieuwe identiteit van de moslima
- drager heeft een wankel identiteit x	+ drager heeft een stabiele identiteit
+ de hoofddoek is een bezegeling van de keuze voor de islam x	- de hoofddoek is geen bezegeling van de keuze voor de islam
+ de islam is de oppervlakkige reden voor de hoofddoek	- de islam is geen oppervlakkige reden voor de hoofddoek
+ er zijn andere redenen om de hoofddoek te dragen dan de islam x	- er zijn geen andere redenen om de hoofddoek te dragen dan de islam
+ de drager is de enige die weet waarom ze zich zo bedekt x	- de drager is niet de enige die weet waarom ze zich zo bedekt
+ weten waarom ze zich zo bedekt	- niet weten waarom ze zich zo bedekt
+ zich zo bedekken	- zich niet zo bedekken
+ hoofddoek is het meest zichtbare symbool van de islam x	- hoofddoek is het meest onzichtbare symbool van de islam
+ over de hoofddoek worden inktpotten leegggeschreven x	- over de hoofddoek worden geen inktpotten leegggeschreven
+ bereikt hebben dat het misschien wel een van de meest ingewikkeldste kledingstukken is geworden	- niet bereikt hebben dat het misschien wel een van de meest ingewikkeldste kledingstukken is geworden
+ het is misschien wel een van de meest ingewikkeldste kledingstukken geworden x	- het is misschien niet een van de meest ingewikkeldste kledingstukken geworden
+ ingewikkeld kledingstuk	- geen ingewikkeld kledingstuk
+ zien dat de drager de hoofddoek ook bij een jonger publiek populair heeft gemaakt x	- niet zien dat de drager de hoofddoek ook bij een jonger publiek populair heeft gemaakt
+ de drager heeft de hoofddoek bij een jonger publiek populair gemaakt	- de drager heeft de hoofddoek niet bij een jonger publiek populair gemaakt
+ populair bij een jonger publiek	- onpopulair bij een jonger publiek
+ in de gehele publieke ruimte dwingen jouw zusters het dragen van een hoofddoek af	- niet in de gehele publieke ruimte dwingen jouw zusters het dragen van een hoofddoek af
+ de hoofddoek afdwingen	- de hoofddoek niet afdwingen
+ blootshoofdse vrouwen	- geen blootshoofdse vrouwen
+ uiteindelijk behoort iedere moslima, als zij haar religie juist wil beleven, een hoofddoek te dragen	- uiteindelijk behoort niet iedere moslima, als zij haar religie juist wil beleven, een hoofddoek te dragen
+ iedere moslima behoort, als zij haar religie juist wil beleven, een hoofddoek te dragen	- iedere moslima behoort, als zij haar religie onjuist wil beleven, een hoofddoek te dragen

+ een hoofddoek dragen als je je religie juist wilt beleven
 + beweren de hoofddoek geheel uit vrije wil te dragen
 + de hoofddoek geheel uit vrije wil dragen
 + de hoofddoek was pikzwart
 - de hoofddoek gaf haar een gesloten indruk
 + make-up vormt een contrast met de reden om de hoofddoek te dragen **x**
 - de hoofddoek dragen om mannen niet te verleiden
 + met een hoofddoek denken mannen wel twee keer na voordat ze je aankijken of met je flirten
 + mannen denken wel twee keer na voordat ze je aankijken of met je flirten als je een hoofddoek draagt
 - er geen bier van geloven dat mannen wel twee keer nadenken voordat ze je aankijken of met je flirten als je een hoofddoek draagt **x**
 + mijn handen jeukten om de doek van deze mevrouw los te maken en die van haar hoofd te rukken **x**
 + de doek van deze mevrouw losmaken en van haar hoofd rukken
 + de doek van deze mevrouw
 + de mevrouw willen bevrijden van dit bedeksel
 + bevrijden van dit bedeksel
 + dit bedeksel
 + broedende warmte van het kleed
 + het kleed
 + proberen te overtuigen dat de hoofddoek wordt gedragen vanwege de verleiding
 + overtuigen dat de hoofddoek wordt gedragen vanwege de verleiding
 + hoofddoek dragen vanwege de verleiding
 + de druk om een hoofddoek te dragen makkelijk weerstaan
 + de druk om een hoofddoek te dragen
 + een hoofddoek dragen sinds mijn vijfde
 + sinds mijn vijfde een hoofddoek dragen
 + een lap stof over mijn kruin doen
 + een lap stof
 + de lap stof strak in de nek vastknopen
 + hoogtepunt van het dragen van de hoofddoek was tijdens de puberteit
 + aan den lijve ondervinden dat het dragen van een hoofddoek lekker aanvoelt **x**
 + hoofddoek voelt lekker aan
 + in het openbaar hoofd en lichaam bedekken
 + hoofd en lichaam bedekken
 - het was geen keuze om hoofd en lichaam te bedekken
 + een keuze hebben hoofd en lichaam te bedekken, zoals de moslima hier heeft **x**
 + het was een verplichting om hoofd en lichaam te bedekken
 + sensueel gedrapeerde hoofddoek
 + hoofddoek werd mijn cultureel bepaalde manier van hoe ik mij in verleidelijke zin mocht uiten
 + hoofddoek werd mijn enige manier om aan seksueel genot te proeven
 + je kan de doodstraf krijgen door met de hoofddoek aan seksueel genot proeven **x**
 + het is overspel of een seksmisdrif als je met de hoofddoek aan seksueel genot proeft
 - gelukkig niet weten dat je de doodstraf kan krijgen

- geen hoofddoek dragen als je je religie juist wilt beleven
 - niet beweren de hoofddoek geheel uit vrije wil te dragen
 - de hoofddoek niet geheel uit vrije wil dragen
 - de hoofddoek was spierwit
 + de hoofddoek gaf haar een open indruk
 - make-up vormt geen contrast met de reden om de hoofddoek te dragen
 + de hoofddoek dragen om mannen te verleiden
 - zonder een hoofddoek denken mannen wel twee keer na voordat ze je aankijken of met je flirten
 - mannen denken niet twee keer na voordat ze je aankijken of met je flirten als je een hoofddoek draagt
 + geloven dat mannen wel twee keer nadenken voordat ze je aankijken of met je flirten als je een hoofddoek draagt
 - mijn handen jeukten niet om de doek van deze mevrouw los te maken en die van haar hoofd te rukken
 - de doek van deze mevrouw niet losmaken en van haar hoofd rukken
 - geen doek van deze mevrouw
 - de mevrouw niet willen bevrijden van dit bedeksel
 - niet bevrijden van dit bedeksel
 - geen bedeksel
 + kou van het kleed
 - geen kleed
 - niet proberen te overtuigen dat de hoofddoek wordt gedragen vanwege de verleiding
 - niet overtuigen dat de hoofddoek wordt gedragen vanwege de verleiding
 - hoofddoek niet dragen vanwege de verleiding
 - de druk om een hoofddoek te dragen moeilijk weerstaan
 - geen druk om een hoofddoek te dragen
 - geen hoofddoek dragen sinds mijn vijfde
 - niet sinds mijn vijfde een hoofddoek dragen
 - een lap stof niet over mijn kruin doen
 - geen lap stof
 - de lap stof niet strak in de nek vastknopen
 - hoogtepunt van het dragen van de hoofddoek was niet tijdens de puberteit
 - niet aan den lijve ondervinden dat het dragen van een hoofddoek lekker aanvoelt
 - hoofddoek voelt niet lekker aan
 - niet in het openbaar hoofd en lichaam bedekken
 - hoofd en lichaam niet bedekken
 + het was een keuze om hoofd en lichaam te bedekken
 - geen keuze hebben hoofd en lichaam te bedekken, zoals de moslima hier heeft
 - het was geen verplichting om hoofd en lichaam te bedekken
 - niet-sensueel gedrapeerde hoofddoek
 - hoofddoek werd niet mijn cultureel bepaalde manier van hoe ik mij in verleidelijke zin mocht uiten
 - hoofddoek werd niet mijn enige manier om aan seksueel genot te proeven
 - je kan niet de doodstraf krijgen door met de hoofddoek aan seksueel genot proeven
 + het is overspel of een seksmisdrif als je met de hoofddoek aan seksueel genot proeft
 + gelukkig weten dat je de doodstraf kan krijgen door

---

door met de hoofddoek aan seksueel genot proeven
+ de moslima zien staan op straat met hoofddoek in zachte zijde
+ op straat staan met hoofddoek in zachte zijde
+ hoofddoek in zachte zijde die je naakte kaaklijn doet uitkomen
+ gescoorde aandacht maakt je alleen maar sterker tegenover je niet hoofddoekdragende moslimzuster **x**
- niet hoofddoekdragende moslimzuster
+ je niet hoofddoekdragende moslimzuster in wezen een mindere moslim vinden
+ je niet hoofddoekdragende moslimzuster onder druk zetten om ook een hoofddoek te dragen
+ ook een hoofddoek dragen
+ de druk om een hoofddoek te dragen baseren op de koran
+ in koranverzen de verplichting om een hoofddoek te dragen grondvesten
+ verplichting om een hoofddoek te dragen
+ met een hoofddoek geef je je expliciet uit als moslima
+ je expliciet uitgeven als moslima, met een hoofddoek
+ met een hoofddoek geef je alle mannen het recht controle uit te oefenen op jou **x**
- geen onderdrukte vrouw zien onder de hoofddoek **x**
+ een meesteres onder wier kapje een klein zweepje verscholen ligt
- zonder hoofddoek word je snel buitengesloten
+ snel buitengesloten worden zonder hoofddoek
+ de enige van de vier vrouwen zijn die geen hoofddoek of ruim zittende kleding draagt
- geen hoofddoek of ruim zittende kleding dragen
+ tussen neus en lippen door de veroordeling uitspreken over vrouwen die geen hoofddoek dragen
+ de veroordeling uitspreken over vrouwen die geen hoofddoek dragen
- vrouwen die geen hoofddoek dragen
+ een moslima die geen hoofddoek draagt, zondigt
- een moslima die geen hoofddoek draagt
+ behoefddoekte dames voorgoed de mond snoeren
+ zo vaak meemaken dat behoefddoekte dames voorgoed de mond wordt gesnoerd **x**
+ vastpinnen op de hoofddoek
+ het lijkt een gentlemen's agreement, om vrouwen die geen hoofddoek dragen te diskwalificeren
- vrouwen die geen hoofddoek dragen diskwalificeren
+ diskwalificeren van vrouwen die geen hoofddoek dragen
- vrouwen die geen hoofddoek dragen
+ wordt gedragen in een context van macht en mentaliteit **x**
+ met een hoofddoek kun je je onderscheiden
+ je onderscheiden met een hoofddoek
+ geeft een extra dimensie aan vrijheidsbesef
+ is een greep naar het vergroten van bewegingsruimte, invloed, zelfvertrouwen en macht **x**
+ een statement maken tegen de westerse samenleving
+ een statement tegen de westerse samenleving **x**
+ tegenwicht bieden aan de peer pressure van je vriendenkring **x**

---

met de hoofddoek aan seksueel genot proeven
- de moslima niet zien staan op straat met hoofddoek in zachte zijde
- niet op straat staan met hoofddoek in zachte zijde
- geen hoofddoek in zachte zijde die je naakte kaaklijn doet uitkomen
- gescoorde aandacht maakt je alleen maar zwakker tegenover je niet hoofddoekdragende moslimzuster
+ hoofddoekdragende moslimzuster
- je niet hoofddoekdragende moslimzuster in wezen geen mindere moslim vinden
- je niet hoofddoekdragende moslimzuster niet onder druk zetten om ook een hoofddoek te dragen
- geen hoofddoek dragen
- de druk om een hoofddoek te dragen niet baseren op de koran
- niet in koranverzen de verplichting om een hoofddoek te dragen grondvesten
- geen verplichting om een hoofddoek te dragen
- zonder een hoofddoek geef je je expliciet uit als moslima
- je niet expliciet uitgeven als moslima, met een hoofddoek
- met een hoofddoek geef je niet alle mannen het recht controle uit te oefenen op jou
+ een onderdrukte vrouw zien onder de hoofddoek
- geen meesteres onder wier kapje een klein zweepje verscholen ligt
+ met hoofddoek word je snel buitengesloten
- niet snel buitengesloten worden zonder hoofddoek
- niet de enige van de vier vrouwen zijn die geen hoofddoek of ruim zittende kleding draagt
+ een hoofddoek of ruim zittende kleding dragen
- niet tussen neus en lippen door de veroordeling uitspreken over vrouwen die geen hoofddoek dragen
- de veroordeling niet uitspreken over vrouwen die geen hoofddoek dragen
+ vrouwen die een hoofddoek dragen
- een moslima die geen hoofddoek draagt, zondigt niet
+ een moslima die een hoofddoek draagt
- behoefddoekte dames niet voorgoed de mond snoeren
- niet zo vaak meemaken dat behoefddoekte dames voorgoed de mond wordt gesnoerd
- niet vastpinnen op de hoofddoek
- het lijkt geen gentlemen's agreement, om vrouwen die geen hoofddoek dragen te diskwalificeren
+ vrouwen die een hoofddoek dragen diskwalificeren
- niet diskwalificeren van vrouwen die geen hoofddoek dragen
+ vrouwen die een hoofddoek dragen
- wordt niet gedragen in een context van macht en mentaliteit
- zonder een hoofddoek kun je je onderscheiden
- je niet onderscheiden met een hoofddoek
- geeft geen extra dimensie aan vrijheidsbesef
- is geen greep naar het vergroten van bewegingsruimte, invloed, zelfvertrouwen en macht
- een statement niet maken tegen de westerse samenleving
- geen statement tegen de westerse samenleving
- geen tegenwicht bieden aan de peer pressure van je vriendenkring

---

+ houdt de imam, je broer, vader en 'hoer roepende jongen' koest **x**
+ verzwijgen van de echte redenen voor het dragen van een hoofddoek
+ echte redenen voor het dragen van een hoofddoek
- je persoonlijke keuze betekent niet dat het dragen van een hoofddoek overal kan en mag **x**
+ hoofddoek kan en mag overal
+ mogen vragen om niet overal en altijd wanneer je dat zelf wilt een hoofddoek te dragen **x**
+ vragen om niet overal en altijd wanneer je dat zelf wilt een hoofddoek te dragen
+ een hoofddoek dragen is eigen keuze
- niet toegelaten worden tot een opleiding als gevolg van de keuze voor de hoofddoek **x**
+ het is een gevolg van de keuze voor de hoofddoek als je niet wordt toegelaten tot een opleiding

---

- houdt de imam, je broer, vader en 'hoer roepende jongen' niet koest
- niet verzwijgen van de echte redenen voor het dragen van een hoofddoek
- neppe redenen voor het dragen van een hoofddoek
+ je persoonlijke keuze betekent dat het dragen van een hoofddoek overal kan en mag
- hoofddoek kan en mag nergens
- niet mogen vragen om niet overal en altijd wanneer je dat zelf wilt een hoofddoek te dragen
- niet vragen om niet overal en altijd wanneer je dat zelf wilt een hoofddoek te dragen
- een hoofddoek dragen is geen eigen keuze
+ toegelaten worden tot een opleiding als gevolg van de keuze voor de hoofddoek
- het is geen gevolg van de keuze voor de hoofddoek als je niet wordt toegelaten tot een opleiding

3. Binaire posities m.b.t. arbeidsmarkt

- 1 'hoofddoek is geschikt om de werkloosheid kunstmatig te drukken (doordat de dragers het huis niet uit kunnen, red.)' (19-04-2002, art. 5)
- 2 'zonder hoofddoek niet in de apotheek kunnen werken' (23-09-2002, art. 17)
- 3 'verboden wanneer je griffier bent bij de Zwolse rechtbank' (13-12-2002, art. 23)
- 4 'werkt een carrière in het bedrijfsleven tegen' (21-12-2002, art. 26)
- 5 'laat het diploma en de beroepservaring van een jonge vrouw zien' (02-01-2003, art. 27)
- 6 'het vanzelfsprekend vinden dat 'ie ook in de rechtbank gedragen wordt' (02-01-2003, art. 27)
- 7 'schept de verwachting geen betrekking bij een advocatenkantoor te kunnen krijgen' (02-01-2003, art. 27)
- 8 'komt voortdurend ter sprake op sollicitatiegesprekken' (02-01-2003, art. 27)
- 9 'zorgt voor kwaadheid en hyperventileren op kantoor' (02-01-2003, art. 27)
- 10 'bij de eerste fout die ik maak ben ik geen beginnend advocaat, maar 'die advocaat met hoofddoek' (art. 28)
- 11 'niet verwachten dat de hoofddoek een administratieve carrière in de weg staat' (11-01-2003, art. 33)
- 12 'voor een verbod zijn op alle vormen van religieuze symboliek in overheidsinstellingen en door de overheid gefinancierde instituten' (11-01-2003, art. 34)
- 13 'rekening houden met een hoofddoek voor de au pair thuis komt niet neer op discriminatie' (13-01-2003, art. 36)
- 14 'hoofddoekje achter de kassa is prima' (14-01-2003, art. 37)
- 15 'niet al te bedekkende hoofddoek voorkomt problemen op de arbeidsmarkt' (17-01-2003, art. 41)
- 16 'een baan weigeren waar je geen hoofddoek mag dragen' (18-01-2003, art. 42)
- 17 'wanneer geëist wordt dat de hoofddoek af moet ga ik thuiszitten' (24-01-2003, art. 44)
- 18 'hoofddoekregel mag je in de uitoefening van een beroep laten varen' (22-02-2003, art. 50)
- 19 'als allochtonen filosofie of vrijetijdskunde gaan studeren is dat een groter teken van emancipatie dan het afzweren van de hoofddoek' (04-10-2003, art. 65)
- 20 'zeggen dat de hoofddoek af moet voordat je gaat werken is het opwerpen van een nieuwe drempel' (art. 67)
- 21 'door de hoofddoek moeilijker een baan krijgen' (20-12-2003, art. 78)
- 22 'moeilijker een baan krijgen zorgt er niet voor dat de hoofddoek niet gedragen wordt' (20-12-2003, art. 78)
- 23 'zich in vrijheid aangetast voelen wanneer je een nieuw paspoort in ontvangst moet nemen van een ambtenaar met een hoofddoek op' (20-02-2004, art. 90)
- 24 'pas een hoofddoek dragen als je een baan hebt' (23-02-2004, art. 91)
- 25 'wanneer je solliciteert met een hoofddoek, maak je geen schijn van kans' (23-02-2004, art. 91)
- 26 'als hulpgriffier geweigerd worden vanwege de hoofddoek' (03-03-2004, art. 96)
- 27 'zich als ambtenaar bij het gemeenteloket tooien met een hoofddoek' (03-03-2004, art. 96)
- 28 'wanneer een ambtenaar een hoofddoek draagt, zet de staat andere religies en atheïsme op achterstand' (03-03-2004, art. 96)
- 29 'een hoofddoekverbod in publieke functies past bij een seculiere en neutrale staat' (05-03-2004, art. 98)
- 30 'niet denken dat Albert Heijn de islam propageert als er een mevrouw met hoofddoek achter de kassa zit' (09-03-2004, art. 99)
- 31 'hoofddoekjes bestellen voor vrouwelijk personeel in justitiële instellingen' (art. 100)
- 32 'niet eerder behoorde een hoofddoekje tot het uniform van overheidspersoneel' (art. 100)
- 33 'bewaaksters die een hoofddoekje willen dragen verplichten de speciale doekjes om te doen' (art. 100)
- 34 'hoofddoek belemmert een gemeentelijk ambtenaar niet bij paspoortuitgifte' (12-03-2004, art. 101)
- 35 'hoofddoek belemmert onderwijzeres niet in kinderen het alfabet te leren' (12-03-2004, art. 101)
- 36 'een hoofddoekverbod kan hun baan op het spel zetten' (12-03-2004, art. 101)
- 37 'als de ambtenaar die een paspoort uitreikt een hoofddoek draagt, is er geen enkele reden te vrezen voor de kwaliteit van het paspoort' (16-03-2004, art. 104)
- 38 'toelaten dat een ambtenaar in werktijd een hoofddoek draagt is geen teken dat de staat neutraal is' (art. 105)
- 39 'ontwerpen van een veilige hoofddoek voor vrouwelijke gevangenvaarders' (art. 105)
- 40 'het zou een kwestie van smaak zijn als maar een paar ambtenaren een hoofddoek dragen (...) als er te veel ambtenaren een dragen, is het een probleem' (art. 105)
- 41 'misschien ontslagen zijn door het dragen van de hoofddoek' (art. 107)
- 42 'denken dat de hoofddoekdrager zeker geen mannen wil wassen' (art. 107)
- 43 'de hoofddoek is de enige manier die vrouwen hebben om zich werkelijk (buitenshuis) te emanciperen, te participeren en aan het werk te gaan' (13-04-2004, art. 109)
- 44 'discussie over ambtenaren en hoofddoekjes was slechts een van de vele uitingen van islamofobie' (13-04-2004, art. 109)

- 45 'als werkgever niet zo snel een hoofddoekdragende vrouw aannemen is niet om te pesten noch om te discrimineren' (13-04-2004, art. 109)
- 46 'als werkgever niet zo snel een hoofddoekdragende vrouw aannemen is simpelweg emotie' (13-04-2004, art. 109)
- 47 'bij mede-hoofddoekdraggers gaan werken om de hoofddoek op te kunnen houden' (13-04-2004, art. 109)
- 48 'de gehooftdoekte is geen lange carrière op de arbeidsmarkt beschoren' (13-04-2004, art. 109)
- 49 'hoofddoeken voor vrouwelijke cipiers' (13-04-2004, art. 110)
- 50 'meedelen geen vrouwen met hoofddoek aan te nemen' (13-04-2004, art. 110)
- 51 'hoofddoek leidde tot hoogoplopend conflict op een school waar de hoofddoekdrager als invaller werkt' (19-06-2004, art. 115)
- 52 'eisen dat de hoofddoek afgedaan werd tijdens het lesgeven' (19-06-2004, art. 115)
- 53 'hoe goed de juf met hoofddoek ook is in haar vak, ze moet tegen vooroordelen opboksen' (19-06-2004, art. 115)
- 54 'klachten van vrouwen die hun hoofddoek niet op de werkvloer mochten dragen (14-07-2004, art. 118)
- 55 'niet zomaar accepteren dat een lerares met een hoofddoek wordt geweigerd' (12-08-2004, art. 121)
- 56 'in de bedrijfskleding kan heel goed een hoofddoek in de kleuren van het bedrijf worden opgenomen' (12-08-2004, art. 122)
- 57 'weten dat werkgevers niet door de hoofddoek heen kijken' (20-11-2004, art. 127)
- 58 'het logisch vinden dat de hoofddoek voor de carrière af moet' (20-11-2004, art. 127)
- 59 'iedereen vindt het al heel normaal dat je in Nederland geen baan krijgt als je een hoofddoek draagt' (23-12-2004, art. 135)

4. Binaire posities m.b.t. onderwijs

- 1 'hoofddoek maakt een school gefundamenteerd' (12-01-2002, art. 1)
- 2 'zorgt voor angst om gepest te worden (op school, red.)' (26-02-2002, art. 3)
- 3 'scholen zijn nauwelijks op de hoogte van de beweegredenen voor de hoofddoek' (21-12-2002, art. 25)
- 4 'in de schoolgids staat dat hoofddoeken af moeten in de klas' (09-01-2003, art. 30)
- 5 'hoofddoekjeskwesie komt mede omdat het chr. bijz. onderwijs meer nadruk legt op de eigen identiteit' (11-01-2003, art. 32)
- 6 'het volste recht hebben hoofddoeken in de klas af te wijzen' (11-01-2003, art. 32)
- 7 'de hoofddoek in de gymles te onveilig vinden' (11-01-2003, art. 32)
- 8 'Nederlanders zijn bang dat als je hoofddoeken gaat verbieden, de meisjes niet meer naar school gaan' (11-01-2003, art. 34)
- 9 'de school in verlegenheid brengen door te weigeren de hoofddoek in de klas af te doen' (15-01-2003, art. 39)
- 10 'de school is zo veilig dat meisjes gerust hun hoofddoek af kunnen zetten' (15-01-2003, art. 39)
- 11 'is volgens het schoolreglement niet toegestaan' (15-01-2003, art. 40)
- 12 hoofddoek weigeren in klaslokaal is in strijd met de vrijheid van geloofsuiting' (15-01-2003, art. 40)
- 13 'meisje wegens hoofddoek de klas uitsturen is verkeerd' (15-01-2003, art. 40)
- 14 'een christelijke school mag leerlingen verbieden een islamitische hoofddoek te dragen' (11-06-2003, art. 53)
- 15 'aannemelijk kunnen maken dat zo'n hoofddoek de verwezenlijking van de grondslag van de school in de weg staat' (11-06-2003, art. 53)
- 16 'demonstreren tegen een hoofddoekverbod op school' (25-06-2003, art. 55)
- 17 'vwo is moeilijker voor een meid met een hoofddoek' (25-06-2003, art. 55)
- 18 'de enige in de klas zijn met een hoofddoek' (26-07-2003, art. 56)
- 19 'hoofddoekverbod valt onder eisen die nodig zijn voor de verwezenlijking van de (religieuze) grondslag van de school' (06-08-2003, art. 57)
- 20 'mag niet in de klas gedragen worden; wel tijdens de pauzes' (06-08-2003, art. 57)
- 21 'hoofddoekverbod op scholen lijkt op het eerste gezicht op een beknotting van de persoonlijke vrijheid' (07-08-2003, art. 58)
- 22 'ze moeten een school bezoeken waar ze met hoofddoekje welkom zijn' (07-08-2003, art. 58)
- 23 'tegen een 'lichte' bijzondere school kan de Commissie zeggen: de hoofddoek is hier toegestaan' (07-08-2003, art. 59)
- 24 'de Commissie heeft de hoofddoek in het bijzonder onderwijs nog nooit kunnen toetsen' (07-08-2003, art. 59)
- 25 'de eerste keer dat de school met een hoofddoek werd geconfronteerd' (07-08-2003, art. 59)
- 26 'hoofddoekverbod op school staat meestal op gespannen voet met de gelijke-behandelingswet' (07-08-2003, art. 59)
- 27 'ook zonder hoofddoek is het fijn om op school te blijven' (26-08-2003, art. 61)
- 28 'in strijd met katholieke grondslag van de school' (26-08-2003, art. 61)
- 29 'niet toegelaten worden tot een bijzondere school, de rechterlijke macht of tot het politieapparaat, is een gevolg van haar keuze om de hoofddoek te dragen' (28-10-2003, art. 68)
- 30 'het zijn niet de christelijke scholen of overheidsinstanties die de segregatie van deze meisjes bewerkstelligen door ze met hoofddoek te weigeren' (28-10-2003, art. 68)
- 31 'pleiten voor schooluniformen omdat op die manier het dragen van hoofddoeken door moslimmeisjes onmogelijk wordt gemaakt' (28-10-2003, art. 69)
- 32 'o.a. hoofddoekjes verbieden op school leidt tot witte school' (22-11-2003, art. 72)
- 33 'uiting van andere geloofsovertuiging binnen de schoolmuren weren' (22-11-2003, art. 72)
- 34 'op school niet worden toegelaten als je een hoofddoek op hebt' (22-11-2003, art. 72)
- 35 'buiten de leslokalen de hoofddoek op mogen houden omdat ze in het examenjaar zit' (22-11-2003, art. 72)
- 36 'je moet kiezen: de hoofddoek niet meer in de klas dragen of van school gaan' (22-11-2003, art. 72)
- 37 'niet op de schoolfoto mogen met je hoofddoek' (22-11-2003, art. 72)
- 38 'zich sinds het dragen van een hoofddoek niet meer thuis voelen op school' (22-11-2003, art. 72)
- 39 'meisjes met hoofddoek hoeven niet terug te komen als ze zich niet aanpassen' (22-11-2003, art. 72)
- 40 'op school niet worden toegelaten als je een hoofddoek op hebt' (22-11-2003, art. 73)
- 41 'het is erg dat de hoofddoek op zoveel scholen al geweigerd wordt' (27-11-2003, art. 74)
- 42 'de hoofddoek weigeren omdat je bang bent witte leerlingen te verliezen' (27-11-2003, art. 74)
- 43 'er niet gelukkig mee zijn dat steeds meer moslim-studentes een hoofddoek dragen' (02-12-2003, art. 75)
- 44 'bijzondere scholen mogen de hoofddoek weren op basis van grondslag' (13-12-2003, art. 77)

- 45 'als het bijzonder onderwijs de hoofddoek kan weren, kan het deze ook voorschrijven (art. 13-12-2003, art. 77)
- 46 'school of instelling grijpt vaak in bij toename van hoofddoekjes' (20-12-2003, art. 78)
- 47 'verbieden van hoofddoeken op scholen wakkert politiek engagement onder moslims aan' (20-12-2003, art. 78)
- 48 'het is gevaarlijk als meisjes hun hoofddoek ophouden tijdens de gymnastieklessen' (20-12-2003, art. 79)
- 49 'uitleggen waarom leerlingen op zijn school geen hoofddoekjes mogen dragen' (03-01-2004, art. 82)
- 50 'met eigen vooroordeel ten aanzien van leerlingen met hoofddoekjes aan de kant te schuiven, laat je zien dat kinderen van alle godsdiensten en gezindten op school welkom zijn' (03-01-2004, art. 82)
- 51 'demonstreren tegen het wetsvoorstel om het dragen van een islamitische hoofddoek op openbare scholen te verbieden' (24-01-2004, art. 86)
- 52 'zowel leerkrachten als leerlingen mogen een hoofddoek dragen op openbare scholen' (03-02-2004, art. 87)
- 53 'voorzitter zijn van een wet die uitdrukkelijk het dragen van hoofddoekjes op scholen verbiedt' (12-02-2004, art. 89)
- 54 'besluiten om hoofddoeken op scholen te weren' (23-02-2004, art. 91)
- 55 'in de discussie over het wel of niet toestaan van een hoofddoek op school wordt uitsluitend geredeneerd vanuit religieus of politiek opzicht' (27-02-2004, art. 93)
- 56 'islamitische jongens leren van jonges af aan dat een vrouw zonder hoofddoek onzedelijk is' (27-02-2004, art. 93)
- 57 'als het op school vanzelfsprekend wordt geen hoofddoek te dragen, wennen islamitische jongens eraan dat onbedekt haar niets bijzonders is en niets met zedelijkheid te maken heeft' (27-02-2004, art. 93)
- 58 'als het op school vanzelfsprekend wordt geen hoofddoek te dragen, kunnen meisjes zich zonder hoofddoek veilig voelen' (27-02-2004, art. 93)
- 59 'een hoofddoek op school kan een belangrijke bijdrage leveren aan de emancipatie en integratie (27-02-2004, art. 93)
- 60 'een leerling op een Nederlandse openbare school kan geen religieuze vrijheid ervaren als een lerares met een hoofddoek voor de klas staat' (03-03-2004, art. 96)
- 61 'belemmert onderwijzeres niet in kinderen het alfabet te leren' (12-03-2004, art. 101)
- 62 'vinden dat gemeentelijke diensten en het openbaar onderwijs 'zelf goed in staat zijn een pragmatische gedragslijn met betrekking tot het al dan niet dragen van hoofddoekjes te ontwikkelen'' (12-03-2004, art. 101)
- 63 'hoofddoek leidde tot hoogoplopend conflict op een school waar de hoofddoekdrager als invaller werkt' (19-06-2004, art. 115)
- 64 'eisen dat de hoofddoek afgedaan werd tijdens het lesgeven' (19-06-2004, art. 115)
- 65 'bang zijn dat je kinderen ook een hoofddoek gaan dragen' (19-06-2004, art. 115)
- 66 'anders kijken naar een juf met een hoofddoek dan naar een juf met lange blonde haren' (19-06-2004, art. 115)
- 67 'steeds meer opgeleide moslimmeisjes gaan een hoofddoek dragen' (12-07-2003, art. 119)
- 68 'trots vertellen hoe ze bij haar vriendinnen in aanzien steeg door hier te studeren met een hoofddoek' en 'vertellen dat studeren met een hoofddoek niet mag in het land waar haar ouders wonen' (23-11-2004, art. 128)
- 69 'het is een (logisch, red.) gevolg van de keuze voor de hoofddoek als je niet wordt toegelaten tot een opleiding (26-11-2004, art. 129)
- 70 'wordt gedragen op alle islamitische scholen' (04-12-2004, art. 132)
- 71 'de inspectie staat toe dat meisjes hoofddoeken dragen' (10-12-2004, art. 133)
- 72 'op veel islamitische scholen is de hoofddoek een regel' (10-12-2004, art. 133)

5. Binaire posities m.b.t. oplossingen

- 1 'als een hoofddoekje mag, mag een burqa ook' (26-01-2002, art. 2)
- 2 'tolereren van de hoofddoek houdt veel allochtone meisjes weg van juist dat gedachtegoed dat aan deze tolerante houding ten grondslag ligt' (26-01-2002, art. 2)
- 3 'het verbieden van een hoofddoek ligt juridisch erg moeilijk' (21-12-2002, art. 25)
- 4 'voorafgaand aan een verbod moet de school kunnen aantonen dat de hoofddoek het onderwijs praktisch onmogelijk maakt' (21-12-2002, art. 25)
- 5 'een hoofddoekverbod is in strijd met de vrijheid van godsdienstuiting' (09-01-2003, art. 30)
- 6 'het volste recht hebben hoofddoeken in de klas af te wijzen' (11-01-2003, art. 32)
- 7 'verbod is een aanval op de islamitische geloofsovertuiging' (15-01-2003, art. 40)
- 8 'de politiek gooit alle soorten hoofddoeken (onterecht, red.) op een hoop' (24-01-2003, art. 44)
- 9 'zonder respect uit katholieke visie kan iedereen wel zeggen: eruit met die hoofddoeken' (25-06-2003, art. 55)
- 10 'hoofddoekverbod op school staat meestal op gespannen voet met de gelijke-behandelingswet' (07-08-2003, art. 59)
- 11 'pleiten voor schooluniformen omdat op die manier het dragen van hoofddoeken door moslimmeisjes onmogelijk wordt gemaakt' (28-10-2003, art. 69)
- 12 'zeggen dat de hoofddoek af moet voordat je gaat werken is het opwerpen van een nieuwe drempel' (04-11-2003, art. 71)
- 13 'de regels aanscherpen om de schijn op te houden dat het niet alleen om hoofddoeken gaat' (22-11-2003, art. 72)
- 14 'de hoofddoek weigeren omdat je bang bent witte leerlingen te verliezen is misbruik van je uitzonderingspositie' (27-11-2003, art. 74)
- 15 'van dulden van de hoofddoek wordt vaak de 'goede lakmoesproef voor de mate van daadwerkelijke tolerantie' gemaakt' (13-12-2003, art. 77)
- 16 'het is ernstig te betwijfelen of een wettelijk verbod op hoofddoekjes op school uitkomst biedt' (13-12-2003, art. 77)
- 17 'moeilijker een baan krijgen zorgt er niet voor dat de hoofddoek niet gedragen wordt' (20-12-2003, art. 78)
- 18 'verbieden van hoofddoeken op scholen wakkert politiek engagement onder moslims aan' (20-12-2003, art. 78)
- 19 'de grens van overheidsbemoeienis ligt bij het functionele aspect van de hoofddoek' (20-12-2003, art. 79)
- 20 'over hoofddoekjes moeten we niet moeilijk doen' (03-01-2004, art. 81)
- 21 'met eigen vooroordeel ten aanzien van leerlingen met hoofddoekjes aan de kant te schuiven, laat je zien dat kinderen van alle godsdiensten en gezindten op school welkom zijn' (03-01-2004, art. 82)
- 22 'als ze een uniform invoeren, betekent dat een hoofddoekverbod' (08-01-2004, art. 84)
- 23 'openbare scholen moeten de hoofddoek kunnen verbieden (i.p.v. alleen bijzondere scholen, red.)' (08-01-2004, art. 84)
- 24 'een moslimvrouw moet vrij zijn in de keuze voor een hoofddoek' (09-01-2004, art. 85)
- 25 'moslima's worden niet minder moslim als ze de hoofddoek afdoen' (24-01-2004, art. 86)
- 26 'als veel vrouwen een hoofddoek gaan dragen omdat het cool is, wordt dit accessoire misschien eindelijk ontdaan van de loodzware politieke en religieuze connotatie' (12-02-2004, art. 88)
- 27 'hoofddoekendebat biedt radicale migrantenleiders een uitgelezen kans om op een moslimticket politiek te bedrijven' (12-02-2004, art. 88)
- 28 'een gevecht voor het recht om de hoofddoek te dragen is een politieke strijd van de bovenste plank' (12-02-2004, art. 88)
- 29 'voorstander zijn van een wet die uitdrukkelijk het dragen van hoofddoekjes op scholen verbiedt' (12-02-2004, art. 89)
- 30 'de grens tussen emancipatie en intolerantie is vaag in het hoofddoekdebat' (20-02-2004, art. 90)
- 31 'besluiten om hoofddoeken op scholen te weren' (23-02-2004, art. 91)
- 32 'in de discussie over het wel of niet toestaan van een hoofddoek op school wordt uitsluitend geredeneerd vanuit religieus of politiek opzicht; de hoofddoek wordt niet vanuit de pedagogiek benaderd' (27-02-2004, art. 93)
- 33 'voor een politie-uniform met hoofddoek hoefde alleen de kledingcode maar veranderd te worden' (03-03-2004, art. 96)
- 34 'de hoofddoek weigeren is discriminatie op basis van geloofsovertuiging' (03-03-2004, art. 96)
- 35 'verbod op de islamitische hoofddoek helpt vrouwen zich te emanciperen' (04-03-2004, art. 97)
- 36 'het spreekt vanzelf dat de VVD de hoofddoek moet verbieden' (04-03-2004, art. 97)
- 37 'ontwikkelen van een pragmatische gedragslijn met betrekking tot het al dan niet dragen van hoofddoekjes' (12-03-2004, art. 101)

- 38 'de acceptatie van de hoofddoek is bij 'zelfregulerend vermogen' groter dan wanneer van bovenaf maatregelen worden uitgevaardigd' (12-03-2004, art. 101)
- 39 'er zou een landelijke gedragslijn tot het dragen van hoofddoekjes moeten komen' (12-03-2004, art. 101)
- 40 'een onprettig gevoel bij een deel van de bewoners van de stad verdwijnt niet door een verbod op hoofddoekjes' (12-03-2004, art. 101)
- 41 'wanneer een vrouw een hoofddoek draagt uit volle overtuiging, heeft zij het volste recht om dat te doen zonder toestemming van staat of kerk' (13-03-2004, art. 102)
- 42 'een verbod op het dragen van deze hoofdtooi zal problemen geven' (13-03-2004, art. 102)
- 43 'hoofddoekendebat is wellicht niet nodig, omdat integratie gewoon tijd kost' (16-03-2004, art. 103)
- 44 'tegen een verbod op de hoofddoek zijn, omdat tegenover de verplichting door anderen ook een zelfbewuste keuze voor de hoofddoek kan staan' (16-03-2004, art. 103)
- 45 'uit naam van de neutraliteit van de staat de hoofddoek voor ambtenaren en op publieke scholen verbieden' (18-03-2004, art. 105)
- 46 'het werkt niet als je alleen maar roept: 'je bent achterlijk, doe gewoon die hoofddoek af, domme trut', dan jaag je mensen de gordijnen in' (27-03-2004, art. 108)
- 47 'het hoofddoekje verbieden is niet nodig' (13-04-2004, art. 109)
- 48 'discussie over ambtenaren en hoofddoekjes was slechts een van de vele voorbeelden van afleidende hype-debatjes' (13-04-2004, art. 109)
- 49 'de hoofddoek moeten afdoen heeft iets onderends' (19-06-2004, art. 116)
- 50 'hoofddoekverbod voorkomt dat mannen die hun pet af moeten zetten zeggen: waarom mag zij haar hoofddoek dan wel ophouden' (14-07-2004, art. 118)
- 51 'niet zomaar accepteren dat een lerares met een hoofddoek wordt geweigerd' (12-08-2004, art. 121)
- 52 'niet begrijpen waarom geen van deze mensen een gebaar gemaakt heeft en gezegd: is dat hoofddoekje nou zo belangrijk?' (02-12-2004, art. 131)
- 53 'gekwaak over de hoofddoek irritant vinden' (10-12-2004, art. 133)
- 54 'stellen dat je geen vuist moet maken tegen de hoofddoek' (16-12-2004, art. 134)